

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

ТАРИХ КАФЕДРАСИ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШ

**МАВЗУ: “ Марказий Осиё минтақасининг тарихий-этнографик
тавсифи”**

**5220200 – “Тарих” таълим йўналиши бакалавр даражасини
олиш учун**

**Тарих таълим йўналиши
битирувчиси: Амонова Насиба**

**Илмий раҳбар: тарих фанлари
номзоди, доцент Қурбонова М.Б.**

Бухоро –2014 йил

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

ТАРИХ КАФЕДРАСИ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШ

**МАВЗУ: “МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИНИНГ
ТАРИХИЙ-ЭТНОГРАФИК ТАВСИФИ”**

**5220200 – “Тарих” таълим йуналиши бакалавр даражасини
олиш учун**

**Тарих таълим йўналиши
битирувчиси: Амонова Наси**

**Илмий раҳбар: тарих фанла
номзоди, доцент Курбонова Т**

Бухоро –2014 йил

Бухоро давлат университети Тарих факультети “Тарих” таълим йўналиши
4 “Б” гуруҳи битирувчиси Насиба Амонованинг “Марказий Осиё
минтақасининг тарихий-этнографик тавсифи” мавзуидаги битирув
малакавий ишига

ТАҚРИЗ

Насиба Амонова танлаган “Марказий Осиё минтақасининг тарихий-этнографик тавсифи” мавзуиси этнология фанида ўрганилиши зарур бўлган қолзарб мавзулардан бири ҳисобланади. Чунки ўрганилган тадқиқот иши Марказий Осиё минтақасининг ҳам тарихи, ҳам этнографиясига бағишланган бўлиб, ўқувчилар орасида катта қизиқиш уйғотади.

Тадқиқотчи талаба битирув малакавий ишни тайёрлашда мавзуга бағишли илмий адабиётлардан ўринли фойдалана билган ва режага мувофиқ қолда масалалар очиқ берилган. Хусусан, Марказий Осиё минтақасининг турли даврларда турлича номланишига алоҳида эътибор берилган ва мазкур регион халқларининг тили, антропологияси, ҳўжалик машғулотларига урғу берилган.

Мавзунинг битирув малакавий иш даражасида ўрганилиши нафақат этнология фани, балки, Ўзбекистон тарихи ва Жаҳон тарихи фанлари учун аҳамияти каттадир.

Марказий Осиё минтақаси билан боғлиқ бўлган тарихий-этнологик масалаларини ўрганиш жараёнида ўрта умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида тарихий фанларни мукамал ўқитилишида ушбу битирув малакавий ишда келтирилган маълумотлар қўлланма вазифасини ўтайди.

Мазкур иш муаллифи Насиба Амонованинг “Марказий Осиё минтақасининг тарихий-этнографик тавсифи” мавзусидаги битирув малакавий иши ўз мақсадига етган ва тугалланганлигини инобатга олиб, ижобий баҳолашга лойиқ деб ҳисоблайман.

Ташқи тақризчи

БухДУ қошидаги компьютер ва ахборот технологиялари академик лицейи
Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси
тарих фани ўқитувчиси Одинаева У.

РЕЖА:

КИРИШ

1.ТУРОНЗАМИН ҲУДУДИНИНГ НОМЛАНИШ ТАРИХИ

**2. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ АНТРОПОЛОГИЯСИ ВА
ТИЛЛАРИ ХУСУСИДА**

**3.МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ
ЖАРАЁНИ**

ХУЛОСА

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

ИЛОВА.

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мустақиллик ўзбек халқи тарихида янги уйғониш даврини бошлаб берди. Бу жараённинг дастлабки босқичидаёқ миллий ўзликни англашга бўлган интилиш анча кучайди ҳамда ўтмиш тарихга, аجدодларимизнинг шонли йўли ва бой маънавий меросига ҳолисона назар ташлашга киришилди.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонда юз бераётган кенг қамровли сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ўзгаришлар тарихини чуқур ва ҳолисона тарзда ҳамда теран тафаккур асосида илмий тадқиқ этишни тақозо этмоқда. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ”¹.

Дарҳақиқат, юртбошимиз тарихчилар олдига қўйган энг долзарб ва устувор вазифалардан бири ўзбек халқининг келиб чиқиши (этногенези ва миллий давлатчилигимиз тарихини ҳолисона тадқиқ этишда этнография-элшунослик (халқшунослик) фани ҳам салмоқли ўринга эгадир. Этнография қўп қиррали хусусиятга эга бўлиб, унинг энг асосий тадқиқот объекти ер юзидаги барча этнослар – уруғ-қабилалар, элатлар ва миллатлар ҳисобланади.

Жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаган мустақил Ўзбекистоннинг ёш тарихчи талабаларини, жаҳондаги турли этнослар, жумладан, ўзбек халқи ва Марказий Осиёдаги бошқа халқлар этногенези ва этник тарихи, хўжалиги, моддий ва маънавий маданияти билан яқиндан таништиришда этнография энг асосий ўринлардан бирини эгаллайдиган фанлардан ҳисобланади.

Биз яшаётган Марказий Осиё минтақаси этнографиясини ўрганиш долзарб аҳамият касб этади. Чунки, асрлар давомида бу бепоён минтақада яшаётган халқларнинг ўзига хос тарихи, анъаналари ва миллий қадриятларининг муштараклиги асосида қурилган дўстлик ва ҳамкорликда

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Т.:2008.-Б.4.

ҳаёт кечириб келмоқдалар.

Қадимги Турон, Туркистон номлари билан аталиб келган минтақамизга нисбатан “Ўрта Осиё” атамаси, асосан, XIX асрдан бошлаб Россия шарқшунос ва географлари томонидан қўллана бошланган. Бу атама XX аср давомида асосан, Собиқ Иттифоқ таркибига кирган Республикаларга (Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон, қисман Қозоғистонга) нисбатан қўлланилиб келинди. Европа ва умуман Ғарб олимлари томонидан эса анча кенг географик ҳудудларни (ҳозирги Покистон, Афғонистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Хитойнинг шимолий қисмини ўз ичига олган Шарқий Туркистон, Мўғулистон) қамраб олувчи ерларга нисбатан “Марказий Осиё минтақаси” термини ишлатилган.

Бугунги кунда минтақанинг мустақил давлатларида миллий-этниқ соҳадаги ҳамкорлик ҳамда минтақа халқлари тафаккурида муштарак жиҳатлар табиий равишда ижтимоий тараққиётни таъминлади. Бундай ҳамжиҳатликка элтувчи томонлар амалий этниқ барқарорликнинг ривож, жамиятнинг этносиёсий тараққиётида ҳам жуда аҳамиятлидир.

Юртбошимиз Ислон Абдуғаниевич Каримовнинг Туркистон замини хусусида айтган қуйидаги фикрлари ғоятда аҳамиятлидир: “Тасаввур қилингки, ота юртимиз Туркистон катта бир уй, буюк бир рўзғор, буюк бир оила. Бу оила фарзандлари қанчалик яқин ва аҳил бўлса, рўзғор ҳам шунчалик обод ва тўкин бўлади.

Бундан чиқадиган хулоса: Марказий Осиё минтақасида ҳам иқтисодий, ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан ягона муҳит ташкил қилиш – бугунги куннинг энг долзарб масаласидир”².

Марказий Осиё минтақасини тарихий-этнографик нуқтаи-назардан ўрганиб тавсифлашни даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Чунки, 1991 йилда Иттифоқ парчалангач, унинг таркибидаги Ўрта Осиё ва Қозоғистон

² Каримов. И.А. Туркистон умумий уйимиз. –Т.: Ўзбекистон. 1995. –Б.16.

республикалари ҳам миллий мустақилликка эришдилар. Мустақиллик минтақа халқлари тақдирида туб ўзгаришларни бошлаб берди ва янгидан-янги истиқболлар учун кенг йўл очилди. Минтақадаги мустақил давлатлар жаҳоннинг нуфузли ташкилотлари томонидан тенг ҳуқуқли субъект сифатида эътироф этилиб, халқаро жамиятнинг диққат эътиборини торта бошлади. Бундай эътироф минтақадаги янги мустақил давлатларга улкан ишонч билан бир қаторда юксак масъулият ҳам юклайди. Ушбу фикр ва мулоҳазаларимиз танланган мавзу долзарблиги аҳамиятини яна бир қарра оширади.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. И.А.Каримов айтганидек, ҳозирги ўзбек, туркман, тожик, қозоқ, қирғиз деган миллатлар нисбий тушунча. Дарҳақиқат, бу тарихимизга ҳам, олис истиқболимизга ҳам аجدодларга хос донишмандлик билан маънавий-ахлоқий юксакликдан туриб қарашимиз лозим. Ана шундагина Марказий Осиё ҳудуди мамлакатлари ҳозирги мустақиллигини сақлаб қолган ҳолда умумий тараққиёт ва келажак сари яна ҳам кўпроқ ишонч билан боришимиз мумкин бўлади.

Марказий Осиё минтақасида яшаган халқларнинг энг қадимий аجدодлари тўғрисида маълумотлар жуда кам. Қадимги Эрон, Бобил, Оссурия ҳукмдорлари ўзларини улуғлаш мақсадида тошга битилган зафарномаларида босиб олинган ва бўйсундирилган элат ва халқларни тилга олишади³.

Илк ёзма манбалардан қадимги Юнонистон ва Рим муаллифларининг асарларида Орол бўйи ва Окс (Амударё) ҳамда Яксарт (Сирдарё), Мовароуннаҳр ва Бактрияда яшаган қабила ва элатлар тилга олинади⁴. Масалан, Геродот “Тарих” асарининг учинчи китобида⁵ гирқонийлар, парфияликлар, таманейлар, дрангиёнлар ва хоразмликлар ерлари чегарасида жойлашган Ан дарёсида тўғон қурилгани ва бу тўғон хоразмликларга

³Жабборов Исо. Жаҳон этнологияси асослари. –Т: 2008. –Б.11.

⁴ Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар.-Т: 2008.-Б.183.

⁵ Геродот. История в девяти книгах. Книга III. Пер. Стратановского Г.А. М. 1964. –С.7.

тегишли экани ҳақида ёзади⁶. Геродотдан сал олдинроқ, Гекатей (эрамизгача бўлган 500 йил атрофи) парфияликларнинг шарқий томонида жойлашган “Хоразм”ни, “бир қисми текисликларда, бир қисми тоғларда яшовчи” хоразмликларни тилга олган эди ва бу “Катта Хоразм” афтидан, Марв ва Ҳиротнинг тўртта районини қамраб олган⁷. Ўрта Осиё кенгликларини Оролдан Тажан-Херируднинг қуйи оқимларигача қамраб олган, Оролбўйидаги илк давлатлардан бири, сиёсий бирлашма бўлганлиги аёндыр⁸.

Ўрта Осиёда иккинчи йирик давлат бирлашмаси Қадимги Бактрия подшолиги ҳақида “Авесто”да Бактрия “гўзал, тоғлари юксак кўтарилган” деб тасвирланади⁹. Бактрия ҳақидаги энг қадимги маълумотлар аҳмонийлар битикларида, хусусан, дунёга машҳур Нақши Рустамдаги Беҳистун қоясида учрайди¹⁰.

Ўрта Осиё ҳудудидаги учинчи сиёсий куч “Авесто”да “турлар” деб аталувчи кўчманчи сак қабилаларининг турли конфедерациялари эди. Улар Ўрта Осиёнинг шимолий кенгликларида яшар эдилар. Кўчманчи жамиятлари анча илгари, эрамизгача бўлган IX-VIII асрларда Ўрта Осиёнинг чўл ҳудудларида таркиб топган¹¹. “Авесто” матнига кўра Франграссяна бошчилигидаги тур кўчманчилари, деярли, бутун Ўрта Осиёни забт этган эдилар.¹²

Араб ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейинги даврларда (IX-XII асрлар) машҳур тарихчи, географ олим Абу Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий ва сайёҳлар Ибн Хурдодбех, ал-Балхий, ал-Истахрий, Ибн Ҳавқал,

⁶ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. №73. –М - Л., 1959.- С.125-126.

⁷ Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования // История таджикского народа. Т.1.-М.:1963. -С.150-154; Гафуров Б.Г. Таджики.Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга первая. - Душанбе 1989.-С.72.

⁸ Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: 1948. -С.43; Струве В.В. Родина зороастризма. // СВ. V. 1948. С.16 и сл. и др.

⁹ Соколов С.А. Духовная культура. Религия. Религиозная система зороастризма. // История таджикского народа. Т. 1. М., 1963. -С.82.

¹⁰ Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. ГРВЛ. –М.: 1980. -С. 104.

¹¹ История Киргизской ССР. –Фрунзе. 1984.-С.143.

¹² Ширинов Т. Қадимги Бактрия подшолиги. “Катта Хоразм” (эрамизгача бўлган VII-VI асрлар) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. –Т.:2001.-Б.11.

Маъсудий, Ёкутлар ўз асарларида замондош элатлар тўғрисида бой маълумотларни ёзиб қолдирганлар. Мовароуннахрнинг машхур олимлари Муҳаммад ал-Хоразмий, файласуф ва мусиқашунос абу Наср Фаробий, қомусий олим Абу Райҳон Беруний ва буюк табиб Абу Али ибн Сино, географ ва астроном Ал-Фарғоний, араб муаррихи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний асарларида ўзбеклар ва Марказий Осиёлик бошқа халқларнинг бошқа аجدодлари ва маиший турмуши ва маданиятининг айрим томонлари таърифланган. Асарлари дунёга танилган Берунийнинг “Қонуни Масъудий” номли китобидаги географик жадвалда кўрсатилаган 603 жойнинг 85 таси Марказий Осиёга тегишли бўлиб, уларнинг кўпчилигига қисқача изоҳлар берилган¹³.

XIX асрнинг биринчи ярмида Н.Н.Муравьёв, А.Ф.Негри, Н.В.Ханников, Г.И.Данилевскийлар ўтказган тадқиқотлар Марказий Осиё халқларини ўрганишда муҳим илмий қадамлар эди¹⁴.

Мавзунинг мақсад ва вазифалари. Ушбу битирув малакавий иши мавзуси “Марказий Осиё минтақасининг тарихий-этнографик тавсифи” деб танланиши бежиз эмас. Чунки, Тарих таълим йўналиши ўқув режасидаги “Археология ва этнология асослари” ва “Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи” сингари мутахассислик фанлари мазмунидан келиб чиқиб, Марказий Осиё минтақасида қадимдан истиқомат қилиб келаётган халқлар аجدодлари, уларнинг турар-жойлари, урф-одат ва маросимларини ўрганиш жараёнида мазкур халқлар антропологияси, тиллари, хусусан, этногенезига мурожаат қилинади. Худди шу масалаларни батафсил ва яхлит ҳолда ёритиш мақсадида тадқиқотга қўл урилди.

• Тадқиқотнинг биринчи режаси “Туронзамин ҳудудининг номланиш тарихи” деб номланган. Бунда Марказий Осиё минтақасининг турли тарихий

¹³ Дониёров А.Х, Бўриев.О, Аширов А.А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи.-Т.:2011.-Б.18.

¹⁴ Абдурахимова.Н. Ўзбекистон Россия империяси таркибида.//Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. –Т.:2001.-Б.128-130.

даврларда ҳар хил номлар билан аталганлиги, географик-тарихий жиҳатдан ушбу ҳудуднинг қадимги номлари ва бу атамаларнинг мунозаралилиги, тарихчи ва географларнинг бу атамаларга муносабатлари хусусида тўхтаб ўтилади;

- Ишнинг иккинчи режаси “Марказий Осиё халқлари антрологияси ва тиллари хусусида”ги масалага бағишланган. Бунда минтақанинг учта йирик антропологик ҳудудга ажратилганлиги, маҳаллий аҳоли антропологиясининг мутахассис олимлар томонидан ўрганилиши, уларнинг этногенези ва этник тарихини ўрганишда лингвистик таснифлашнинг муҳим аҳамияти билан боғлиқ масалалар ҳақида маълумотлар келтирилади.

- Битирув малакавий ишнинг учинчи режасида “Марказий Осиё халқларининг шаклланиш жараёни” ёритилади. Ушбу масалани очиб беришда уруғ, қабила, элат ва миллат тушунчаларига алоҳида эътибор берилган. Туркий халқларнинг тарих саҳнасига келиши, Турк хоқонлиги, Ғарбий Турк хоқонлиги, туб аҳоли орасида қайси қадимги туркий элатлар учраганлигига оид фикр-мулоҳазалар очиб берилади.

- Тадқиқотнинг хулоса қисмида Марказий Осиё минтақасида ўтмишда мавжуд бўлган давлатлар маълум ҳудудга, хўжалик юритишнинг аниқ соҳасига, ҳокимиятнинг мустақил бошқариш шаклига эгаллиги, ҳар бир уруғ ва элатларнинг давлат томонидан ҳимоя қилинганлиги мазкур минтақа халқлари азалдан бир оила фарзандларидек аҳил яшаб келаётганлиги хусусидаги фикрлар баён этилади.

Битирув малакавий ишини тайёрлашда мавзуга оид илмий адабиётлар, мустақиллик даврида нашр этилган этнографик асарлар, монографиялар, дарслик, ўқув қўлланмалар, илмий тўплам мақолаларидан фойдаланилди.

Битирув малакавий ишнинг тузилиши. “Марказий Осиё минтақасининг тарихий-этнографик тавсифи” деб номланган ушбу мавзу кириш, уч қисм, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва 53 бет ҳажмидан иборат.

1. ТУРОНЗАМИН ХУДУДИНИНГ НОМЛАНИШ ТАРИХИ

Тарих ҳозирги кун ҳақида мулоҳаза юритиб, тараққиёт истиқболларини белгилаш мақсадида башарият тарихини, унинг барча қирралари ва конкретлиги билан ўрганади. Жамият ҳақидаги бошқа фанлар қаторида тарихий фактлар, воқеалар ва жараёнларни манбалар негизида тадқиқ этади ва шу асосда ижтимоий тараққиёт қонуниятлари ҳақидаги илмий дунёқарашларни шакллантиради¹⁵.

Мозий одамлари тарихни “ҳаёт муаллими” (наставница) деб аташган. Одамлар ҳамма вақт тарих билан қизиқишган, тарихий тажрибага мурожаат қилишган. Дастлаб тарихий афсоналар, ривоятлар, нақл ва **асотирлар** шаклида намоён бўлган. Ёзув пайдо бўлиши билан жамият ҳақидаги билимларни тарқатишнинг мукамалроқ шакли юзага келган¹⁶.

Антик дунё тарихи ҳақидаги олис ўтмиш тасаввурлари “Тарих отаси” Геродот ва Фукидидларнинг қўлёзмаларида баён этилган. Кўҳна Хитойнинг ўз тарихий анъанаси сулолавий йилномалар шаклида ривож топган. Дунёнинг яратилиши ва башарият жамияти тараққиёти тарихи ҳақидаги ўзига хос йилномачилик анъанаси тушунчаси муқаддас китоблар саналмиш туркий – ҳиндларнинг “Авесто” ва “Ведалар”ида, қадимги яҳудийларнинг “Талмуд”и, Марказий Осиё халқларининг “Ҳамса”си (“Беш китоб”) ва ҳоказоларда ўз аксини топган. Мозий ва ўрта асрларнинг тарихий қарашлари диний дунёқараш билан узвий боғлиқдир.

Ўтмиш муаррихлари ҳукмдор синфлар нуқтаи- назаридан тарихий жараён кечишини икки йўсинда: ё “илоҳий башорат” натижаси ўлароқ, айниқса, башарият тараққиётининг дастлабки босқичларида (“провиденциализм”) тарихнинг кечиши худо томонидан белгиланиши”

¹⁵ Нарзулла Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари.-Т.:2008.-Б.24.

¹⁶ Дониёров А.Х, Бўриев.О, Аширов А.А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи.-Т.:2011.-Б.29.

атамаси шундан келиб чиққан), ёки айрим саркарда ва хукмдорларнинг хаттиҳаракатлари окибати сифатида изохлаганлар. XVI XVII асрлардан бошлаб тарихий тараққиётнинг парвардигор иродаси билан амалга ошувини изохловчи тушунча ўрнини заминий сабаблар ва аввало кудратли инсон тафаккури иродаси хақидаги тушунча эгаллади.

Тарих фани тарихий жараённинг яхлит ва бусбутунлигидан келиб чиққан, яъни жамият уз тараққиётида ижтимоий иқтисодий фазаларининг конуний ва изчил алмашинувини бошдан кечиради.

Тарихни билиш меҳнатга ҳурмат, ватанга муҳаббат, дунё халқлари билан бирдамлик руҳида тарбиялайди. Тарихни билиш филолог ва рухшуносга, журналист ва файласуфга. ҳуқуқшунос ва иқтисодчига олис ўтмиш фактларига мурожаат қилиб, маслакдошларига эътироз билдириш, ўз гоё ва исбот далилларига тасдиқ изловчи ҳар бир одам учун зарурдир.

Ота-боболар фаолиятини авлодлар учун хотирада сақлаб қолиш, уларга таклид ёки мулоҳаза қилиш ва тарихий тажрибадан сабоқ олиш учун манба сифатида қараш, шунингдек. ўз халқига ҳаққоний тарихини битиш кўпчилик муаррихларнинг онгли мақсадлари саналган.

Жаҳонда жуда кўп катта кичик, турли туман элат ва халқлар яшайди. Инсоният этник жиҳатдан шу қадар хилма хилдирки, ҳар бирининг ўзига хос маданияти, тарихий мероси, жаҳон маданияти ҳазинасидан ўз ўрнини олган.¹⁷

Марказий Осиёга бешта мустақил давлат: Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон ҳамда Мўғулистон, Тибет, Синьцзян, Тува ва Бурятия республикалари ҳудудлари қиради. Бу минтақада қадимги юксак маданият яратган халқлар узок, мураккаб тарихий тараққиётни босиб ўтиб, асрлар мобайнида бир бирларига яқин муносабатларда бўлиб, ягона тарихий этнографик ҳудудни ташкил этишган.¹⁸

Марказий Осиё халқлари турли тарихий даврларда ҳар хил номлар

¹⁷ Жабборов И. Жаҳон халқлари этнографияси. -Т;1985.-Б.6.

¹⁸ Жабборов И. Жаҳон этнологияси асослари. -Т. 2008.-Б.45.

билан аталиб келинган. Қадимги Марказий Осиёга нафакат ҳозирги Марказий Осиё ҳудудлари, айти вақтда Эроннинг шимоли шарқий, Афғонистоннинг шимолий ҳудудлари ҳам кирган.¹⁹

Тарихий этнографик тадқиқотлар айрим халқлар, элатларнинг, шу жумладан, Марказий Осиё халқларининг инсоният тарихида тутган ўрни ва мавқеини аниқлашга ёрдам беради. Тарихий тақдири бир, ҳўжалик маданий жиҳатдан умумий, маиший турмуши ва ижтимоий тараққиёти ўзаро яқин Марказий Осиё минтақаси халқлари этнографияси кўп жиҳатдан ўзгарувчан характерга эга. Тарихий этнографик ва этник тузилиши қанчалик барқарор бўлмасин, Марказий Осиё этнослари замонлар оша доимо ривожланиб. ўзгариб турган.

Хусусан, Марказий Осиё халқлари узоқ ва мураккаб машаққатли тарихий жараённинг махсули бўлибгина қолмай, маънавий маданият ва умумпсихологик хусусиятлари билан ҳам ниятда жипслашиб кетган. Бу халқларнинг хусусиятларини аниқлаш учун дастлаб этник тарихнинг айрим саҳифаларини варақлаш зарур.

Милоддан аввалги VI асрда бу ҳудудларда Эрон подшолиги. IV асрда эса Искандар Зулқарнайн бошлиқ юнон македон подшолиги ҳукм сурган. Кейинчалик бу ҳудудлар Хоразм ва Қанғ давлатлари, сўнгра Кушон подшолиги (II аср охири III аср бошлари), Эфталлийлар давлати (V - VI асрлар), Турк хоқонлиги (VI - VII асрлар). Араб халифалиги (VIII аср) таркибида бўлган.

X-XI асрларда қадимги Марказий Осиё (Мовароуннаҳр)да Сомонийлар (819-1005). Салжуқийлар (XI аср), Ғазнавийлар (X-XII асрлар) давлатлари пайдо бўлган. Бирмунча вақт бу ҳудудлар Қорахонийлар (XI-XII асрлар) ҳукмронлигига ҳам ўтган.

XII аср охири XIII аср бошларидан бошлаб Хоразм подшолиги (995-1200) қўл остида бўлган. XIII аср иккинчи ўн йиллиги охиридан бу

¹⁹ Большой иллюстрированный справочник. Страны и континенты. -М.:2005. -С.264.

худудларни мўғул истилочилари босиб олади. XIV аср 70 йилларида Амир Темур давлати қарор топади. XV аср охири XVI аср бошларидан бу ерлар Шайбонийлар, сўнгра Аштархонийлар давлатларига қарам бўлган.

XVIII аср ўрталарида эса ўрта хонлик: Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари ташкил топади. XIX аср иккинчи ярмида эса Туркистон Россия империяси мустанлакка айланган.

Тез орада Қўқон хонлиги тугатилади (1876). 1876 йили Россиянинг ҳомиё базасига айлантирилди. Ёзма манбаларга қўра, XVI аср охири XVII аср бошларидан то 1924 йилгача бу ерлар “Туркистон” деб аталиб келинган.

Ушбу салоҳиятли минтақа ҳудуди турли даврларда “Турон”, “Туркистон”, “Мовароунахр”, “Ўрта Осиё” ва нисбатан “Марказий Осиё” номлари билан аталиб келинмоқда. Табиийки, бу минтақалар ҳудудий жиҳатдан бироз фарқ қилган. Шу боисдан Туронзамин ҳудуди ўтмишда қандай номланганлиги ва унинг тарихи барчани қизиқтиради, албатта.

Юнон босқинчилари (мил. авв. IV аср) Марказий Осиёни Аҳамонийлар империясининг бир қисми сифатида “Трансоксиана” ёки “Трансоксония” деб атаганлар. Қадимги хитойликлар (мил. авв. II I асрлар) минтақани Хіу, яъни “Ғарбий ўлка” деб аташган ва Шарқий Туркистоннинг давоми деб билганлар.

Турон Марказий Осиёнинг энг қадимий номларидан бири. Турон форсча “туркийлар” деган маънони англатиб, туркий халқлар яшайдиган ҳудудларни билдирувчи ижтимоий, тарихий этник атамадир. Бу атама маконнинг энг қадимги номи сифатида бундан 2500-3000 йиллар илгари қўлланила бошланган.

Мазкур атама билан бирга унинг “Туркий юрт”, “Турк эли”, “Турк будун”, “Туркистон” атамалари ёзма битикларда учрайди ва туркий халқларнинг дунёвий ҳамда ижтимоий этник бирлигини ифодаловчи асосий тушунча ҳамда ном сифатида қўлланилган.

Турон - тарихий географик атамаси илк бор Мовароуннахрнинг қомусий олими Абу Райхон Беруний, муаррихлар Табарий, Истахрий асарларида,

Абулкосим Фирдавсийнинг “Шоҳномаи” да Эрон билан Турон номлари келтирилган. Маълумки, Эрон ва Турон ҳудудлари чегараси Амударё орқали белгиланган.

Дастлаб, “Авесто”да қайд этилган “тур” этноним, “турон” эса топоним сифатида учрайди.²⁰ кейинчалик Марказий Осиё дашт ва тоғ ҳудудларида яшовчи чорвадор аҳоли билан боғлиқ эди. Олимларнинг фикрига кўра, “турклар” тушунчаси сак массагетларнинг дастлабки номи бўлиши ҳам мумкин.²¹

Сак массагетлар ва уларга яқин кариндош қабилалар мил авв. VI IV асрларда Олтой ва Жанубий Сибирь даштларигача тарқалган. Бу ҳақда археологик маълумотлар ҳам далолат беради, шунингдек Синьзян Уйғур ўлкасида саклар ёзувларининг тарқалиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Кўринадикки, Турон фақат Марказий Осиё ҳудудининг қадимги номи, деган хулоса мунозарали ҳисобланади. Баъзи олимларнинг таъкидлашича, Турон бу турклар, туркий қабилаларнинг юрти деган маънони билдириб, кейинчалик “Туркистон” тушунчасига айланган.

Академик А. Муҳаммаджоновнинг фикрича, “Турон” атамаси сўғдча ер, тупрок, дала ва дашт каби маъноларни билдиради. Шунга кўра “Турон” топоними пасттекислик, дала ва даштликлар, яъни кенг яйлов деган маънони англатади. “Турон”, туронликлар юрти тушунчаларини кенг ҳудудлар билан боғлаш мумкин.

Географик тарихий жиҳатдан Турон ҳудудлари Тинч океанидан Ўрта ер денгизидаги Эгей Адриатикагача, Шимолий Муз океанидан Тибет, Ҳимолай тоғларигача, Шимолий Ҳиндистондан Онадулигача, яъни ҳозирги Туркиягача бўлган ҳудудларни, уларда яшовчи туркий халқлар ватанини англатади.

Туроннинг марказий қисми географик жиҳатдан “Турон пасттекислиги”

²⁰ Авеста – избранные гимны. Перевод в авестинского и комментарии проф. И.М.Стеблин – Каменского.- Душанбе.1990. 30-41, 111-124 бет.

²¹ Абдулаҳад Хўжаев, Комилжон Хўжаев. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. - Т.: 2001.-Б.13.

деб аталади ва асосан Марказий Осиёнинг шимоли-ғарбий ҳамда Қозоғистоннинг жануби-ғарбини ўз ичига олиб, унинг чегаралари Каспий денгизи, шимолда Урал тоғигача, шарқда Тяньшань этакларигача, жанубда эса Помир ва Копетдоғ тоғларигача бориб тақалади²². Туронда қадимдан XX аср бошларигача Алп ЭрТўнга, Афросиёб, Кушон шоҳлари, Шарқий ва Ғарбий Турк ҳоконликлари, Атилла, Парфия, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Чингизхон, Чиғатой, Темурийлар, Усманийлар, Эдил бўйи, Сибирь хонлари, Шайбонийлар, Аштархонийлар, Манғитлар давлатлари, Хива ва Қўқон хонликлари мавжуд бўлган²³. Хуллас, “Турон” атамаси туркийлар яшаган ҳудуд деган маънони билдирганлиги учун ўз чегарасида барча халқларни қамраб олган умумий бир ном ҳисобланади. Турк сўзини барча шўъбаларини ўз ичига оладиган улуғ Туркистон дейишга тўлиқ асослар мавжуд. Тарихчи Ш.Қамолиддин фикрича, Марказий Осиё минтақасининг энг қадимги номи “Турон” бўлиб, бу атаманинг кейинги асрлардаги давомчиси ва эквиваленти Туркистон ҳисобланади.

Туркистон - Марказий Осиёнинг ўрта аср тарихий географик адабиётларида учрайдиган номи ҳисобланади. Қадимги туркий, паҳлавий, хитой, ҳинд, араб, яҳудий, арман, юнон, лотин, славян ва бошқа ёзма манбаларда юртимиз шу ном билан аталган.

Туркистон атамаси милодий 445 йилдан бошлаб турли манбаларда тилга олинади. Бу атама илк марта 639 йил Турфонда тузилган сўғд ҳужжатларида Марказий Осиё минтақасининг номи сифатида ишлатилган. “Туркистон” атамаси Марказий Осиё, Мовароуннаҳр номларидан фарқли равишда нафақат географик, балки этнографик тушунчани англатиб, сиёсий ҳуқуқий аҳамиятга ҳам эга бўлган. Араблар истилосидан сўнг ҳам “Туркистон” топоними ўзининг сиёсий ҳуқуқий маъносини йўқотмаган. Унинг сарҳадлари

²² Қориев М. Ўрта Осиё табиий географияси. -Т.: 1968. –Б.23. Средняя Азия. -М.: 1969.-С.36-37.

²³ Иброҳимов А. Бизким, Ўзбеклар... Миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида мулоҳазалар. Т.:2001. -Б.126-127.

узоқ шимол ва шарқда Араб халифалиги, Қарлук ва Уйғур ҳоконликлари билан чегарадош бўлган ҳудудларгача ёйилган. Айни мана шу давлатлар Туркистон номи билан IX - XIII асрлардаги араб муаррих ва географларининг асарларида қайд этилган.

Қорахонийлар давлати барпо этилиши билан “Туркистон” топонимининг аҳамияти ўзининг собиқ ҳудудлари чегарасида деярли тиклангач, “Мовароуннаҳр” атамаси эса Туркистоннинг, яъни Қорахонийлар давлатининг бир қисми сифатида қарала бошланган.

Муаррих ва географ Маҳмуд ибн Валининг (XVII аср) "Бахр ул асрор" ("Сирлар денгизи") асарида ёзилишича, “Туркистон кенг ва кўнгилли юртдир. Бу юрт узунлиги Сайхун дарёсининг қирғоғидан Қорамурин дарёсининг қирғоғигача бўлиб, бу ерни Мўғулистон номи билан аташган”. Муаллиф Туркистоннинг яна бир номи бу “Турон ва унинг аҳолиси турклар” деб кўрсатган.²⁴ V-VI асрларда «турк» атамаси телелар таркибидаги бир қабиланинг номи сифатида майдонга келган. VII асрдан бошлаб у теле қабилаларининг умумий номига айланди. Масалан, “Танг сулоласи кўхна тарихи” китобининг 199-бобида Ғарбий Турк ҳокони Чулу кучайганидан кейин барча теле қабилалари унга итоат қилиб, ўзларини ҳам турк деб атай бошлашди, деб ёзилганини учратамиз. Жю Танг Шу (Танг сулоласи кўхна тарихи) 941-945 йиллари катта бир гуруҳ сарой тарихчилари томонидан ёзиб битирилган китоб. Китобнинг умумий ҳажми 200 китобдан иборат. Жю Танг Шуда қадим давр тарихига оид маълумотлар кўпроқ берилган.²⁵

XIX аср ўрталарида Туркистон ҳудуди ғарбда Урал тоғари ва Каспий денгизи, шарқда Олтой тоғлари ва Хитой, жанубда Хитой ва Афғонистон, шимолда Томск ва Тобольск губерниялари билан чегарадош бўлган. Туркистон тарихий анъанавий жиҳатдан кенг маънода қуйидаги

²⁴ Дониёров А.Х, Бўриев.О, Аширов А.А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи.-Т.:2011,-Б.34.

²⁵ Абдулаҳад Хўжаев, Комилжон Хўжаев. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. -Т:2001. -Б.17,37,38.

қисмлардан иборат:

- а) Марказий Туркистон (ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон ва қисман Тожикистон);
- б) Шарқий Туркистон (ички Мўғулистон, Хитойнинг Синьзян Уйғур автоном тумани, Қорақурум);
- в) Ғарбий Туркистон (Эроннинг шимоли, Кавказ, Каспий денгизи ҳавзаси);
- г) Шимолий Туркистон (шимолий Қозоғистон, Волгабўйи, Шарқий Урал тоғларигача чўзилиб кетган Турон пасттекислиги, Обь, Енисей, Лена дарёлари оралиғи, Сибирь), тор маънода Туркистон деб, асосан марказий Туркистон тушунилади.

1867-1886 йиллардан қўлланила бошланган “Туркистон ўлкаси” ҳам муайян маънода Россия подшолигининг стратегик манфаатларини тўла ифодалар эди.

Советлар тузуми даврида эса “Туркистон” атамасини географик, тарихий, этник ва сиёсий истилоҳлар тизимидан чиқариб ташлашга, ҳаттоки унутилишга маҳкум этилди.

Совет даври қомусларида таъкидлаганидек, Туркистон кенг маънода туркий халқлар яшовчи ҳудуд номи ҳисобланган. Тор маънода Туркистон 1867-1917 йиллардаги Туркистон генерал губернаторлиги (1886 йилдан Туркистон ўлкаси) тушунилган. Шунингдек, Россия империясининг вассаллари Хива ва Бухоро хонликлари ҳудудининг тарихий - географик номидир. Россия босиб олган ғарбий Туркистон ҳудудида 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги тузилди, 1886 йилдан расман Туркистон ўлкаси деб аталган. Октябрь тўнтаришидан сўнг ғарбий Туркистон ҳудудида Туркистон АССР тузилган. Туркистонда миллий ҳудудий чегараланишнинг ўтказилиши, яъни унинг 3 Республика ва 2 та автоном вилоятга бўлиниши туфайли советлар давлатида Туркистон номи ишлатилмайдиган бўлди. Чунки советлар ҳукумати мустақил Туркистонни тиклаш ғоясидан нихоятда чўчир

эди.

Юкорида таъкидланганидек, 1924-1925 йилларда Туркистонда миллий ҳудудий чегараланиш ўтказилиб, “Туркистон” атамаси сунъий равишда муомаладан чиқарилди ва унинг ўрнига расман Ўрта Осиё географик атамаси жорий килинди.²⁶

Ўзбекистон ўз стратегик ўрни, иқтисодий ва маданий салоҳияти жиҳатидан Туркистоннинг вориси ҳисобланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, бу атама тарихий, сиёсий, маданий этник жиҳатидан қайтадан муомалага киритилди ва кенг қўламда қўлланилмоқда.

“Мовароуннаҳр” Марказий Осиёнинг марказий ва жанубий вилоятларига нисбатан ҳам ишлатилган. Бу географик атама арабча "дарё орти", "дарёнинг нариги томони", яъни “Амударё ортидаги, унинг ўнг қирғоғидаги ҳудуд деган маънони англатиши кенг тарқалган эди.²⁷ Унинг худди шу маънони англатадиган форс тилидаги "Вораруд" ва “Вора Жайхун” шакллари мавжуд, уларнинг барчаси аввал (XI асргача) Хуросон вилоятининг давоми сифатида, IX аср бошидан эътиборан эса Туркистон, яъни Қорахонийлар давлати ва ундан кейинги туркий давлатлар таркибидаги маъмурий бирлик сифатида тушунилган.

“Мовароуннаҳр” атамаси илк бор ҳадисларда тилга олинган. Афтидан, бу атама араблар ўртасида исломгача бўлган даврларда ҳам маълум бўлиб, у вақтда (VI аср) шимолишарқда Жайхун, яъни Амударёнинг орқасида жойлашган Турк хоқонлигига қарашли ҳудудларни англатган.

Қадимги форс манбаларига таянган араб географи Ёкут Ҳамавий "Мовароуннаҳр" атамасини Турон мамлакатининг номи сифатида билган.

Араб тилида “дарёнинг нариги бетидаги ерлар” деган маънони англатадиган “Мовароуннаҳр” атамаси қадимги юнонларнинг

²⁶ Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. -Т.: 2007.-Б.95.

²⁷ Неъматулло Иброҳимов. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. -Т.: 1993. -Б.91.

“Трансоксиана” атамасининг деярли сўзма сўз таржимаси ҳисобланади.

Араблар ўзларининг шарққа қилган илк юришлари давомида (VII аср иккинчи ярми VIII аср боши) бу ўлка ҳақида икки хил тушунча ва маълумотга эга бўлганлар. “Мадунамннаҳр”, яъни “Мовароуннаҳр”, “дарёнинг пастки томони” ва “Маваро аннаҳр”, яъни “Мовароуннаҳр” “дарёнинг нариги томони” маъноларини англатган. Мазкур атама VII асрнинг 70 йилларидан бошлаб, яъни Араб халифалиги ноиблари Марв шахрига келиб. Туркистонга вақти - вақти билан ўлжа олиш учун Пойкент, Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларига юришлари давридан бошлаб қўлланилган.

705-715 йилларда бу атама янада кенг истеъмолга кирган. Араблар таъсирида “Мовароуннаҳр” атамаси ўрта асрлардан бошлаб Хўжанд, Самарқанд, Бухоро шаҳарлари ва атрофларини, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларини ўз ичига олган. Сирдарё ва Амударё оралиғидаги кенг ҳудудни англатган илмий, тарихий ва географик асарлардан Европа тилларига ана шу юқорида чегараланган ҳудудни билдирувчи атама сифатида ўтган ва қўлланилган.

Ўрта Осиё атамасини дастлаб XIX асрда таникли немис географ олими А.Фон Гумбольд “Mittel Azia” шаклида Осиё китъасининг ички қисмларини белгилаш учун қўллаган. У Осиё учун ўрта параллелдан шимол ва жанубда 5 кенгликдаги ҳудудни Ўрта Осиё деб атайди. Олим минтақани ғарбий қисмини Каспий денгизи билан чегаралагани холда, шарқий қисмининг чегараларини кўрсатмайди.

Машҳур немис географи Фердинанд Рихтгофен ўзининг “Хитой” асарида ушбу ҳудудга нисбатан янги, анча аниқроқ таърифни таклиф этган. Унинг фикрича, жанубда Тибетдан, шимолда Олтойгача, ғарбда Помирдан, шарқда Хингонгача бўлган ҳудудлар бу Марказий Осиёдир. Олим Орол Каспий пасттекислигини оралиқ чизикқа мансуб, деб таъкидлаган эди.

Марказий Осиё Евроосиё материгининг Ўрта қисмидан, ғарбда Каспий денгизи қирғокларидан, шарқда Хитойгача, шимолда Ғарбий Сибирь текислигидан, жанубда Нишопур, Сафедкўҳ ва Ҳиндикуш тоғларига чўзилган йирик табиий географик ўлкадир. У материк ичкарасида, Атлантика океанидан 4 минг км, Шимолий Муз океанидан 2,5 минг км, Тинч океанидан 5,5 минг км ва Ҳинд океанидан минг км га яқин масофада жойлашган. Марказий Осиё худудида ўрта асрларда Турон, араб манбаларида Мовароуннахр, XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларида, аниқроғи 1921 1925 йилларда ўтказилган миллий ҳудудий чегараланишигача Туркистон деб номланган, кейинчалик советлар давридан бошлаб эса Ўрта Осиё деб аталадиган бўлди.

Ўрта Осиёнинг туб аҳолисига ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, қорақалпоқлар, афғонлар, форслар киради. Ўзбеклар, форслар ва тожикларнинг катта қисми ўтроқ ҳаёт кечириб шаҳарлар қурганлар, қуրғoқчил, чўл ерларда сув чиқариб, обод воҳалар бунёд қилганлар. Қozoқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, асосан, чорвачилик билан шуғулланганликлари учун кўчманчи ва ярим кўчманчи шаклда ҳаёт кечирганлар. Ҳозирги вақтда бу халқлар ҳам ўтроқ ҳаёт кечирадилар. Ўрта Осиё халқлари жаҳон фани ва маданиятига, давлатчилик илмига катта ҳисса қўшган буюк алломалари, саркардалари билан фахрланади. Ўрта Осиё аҳолисининг кўпчилигини ўзбеклар ташкил қилади. Ўрта Осиёда туб миллатлардан ташқари турли вақтларда кўчиб келиб, ўтроқ яшаб қолган руслар, татарлар, яҳудийлар, украинлар, бошқирдлар, корейслар, уйғурлар, турклар ва бошқа миллатлар ҳам тарқалган. Ҳозирги пайтда Ўрта Осиё аҳолиси 70 млн. кишидан ортиқ.

Ўрта Осиё сиёсий ҳаритасининг кейинги икки аср давомидаги таркиб топишида бир неча босқичларни ажратиш мумкин.

• 1-босқич – Ўрта Осиёнинг Россия империяси томонидан босиб олиниши арафасидаги даврни ўз ичига олади. Бу босқичда учта йирик давлат

– Қўқон хонлиги, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги мавжуд бўлган;

- 2-босқич – Мустамлака даврини ўз ичига олади. Бу даврда Ўрта Осиё Россия империясининг Ўрта Осиё генерал губернаторлиги таркибига кирган ва иккита хонликдан (Хива ва Бухоро) ҳамда Қўқон уездидан иборат бўлган.

- 3-босқич – жуда қисқа даврни (1917-1920/1922) ўз ичига олади. Бу босқичда Ўрта Осиёда учта мустақил давлат пайдо бўлади: Туркистон (Қўқон) мухторияти, Бухоро ва Хоразм республикалари.

- 4-босқич – 1924-1991 йилларни ўз ичига олади. Бу даврда Ўрта Осиё ҳудудида 5 та иттифокдош республика ташкил қилинди: Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон, ўлканинг жануби Афғонистон ва Эрон давлатлари таркибига киради.

- 5-босқич – 1991 йилдан бошланади. Бу даврда Собиқ Иттифокнинг парчаланиши оқибатида Ўрта Осиё ҳудудидаги иттифокдош республикалар ўрнида мустақил давлатлар – Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Туркменистон ва Қирғизистон ташкил топди.²⁸

Марказий Осиёнинг табиати, хўжалиги, шаҳарлари, аҳолисига оид дастлабки тарихий географик маълумотлар Геродот (мил. авв. V аср). Квинт Курций Руф, Страбон (мил. авв. II аср) каби Юнонистон, Рим, ва, Хитой олимларининг асарларида мавжуд. Шунингдек, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ас-Сарахсий (IX аср), Жайхуний, Абу Зайд Балхий (X аср), Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Носир Хисрав, Махмуд Қошғарий (XI аср), ал-Ховакий, Махмуд Замахшарий, Сомоний ва бошқа маҳаллий олимларнинг асарларида ҳам берилган. Марказий Осиё географиясига оид маълумотлар IX-XII асрларда яшаган сайёҳ олимлар Ибн Хурдодбек, Ибн ал-Фақик, Ибн Руста, ал-Муқаддасий, ал-Масъудий, Ибн Фадлан, Истахрий, Ибн Ҳавкал кабиларнинг асарларида

²⁸ Ғуломов Р., Ваҳобов Н., Баратов Р, Маматкулов М. География 7-синф учун дарслик 4-нашр. -Т.: 2013. -Б.11-12.

ҳам учрайди.²⁹

Марказий Осиё минтақасининг яна бир тарихий номи мавжуд бўлиб, у ҳам бўлса “Ўзбекистон”дир. Бу атаманинг лотинча эквиваленти бўлган “Ўзбек” ва “Ўзбекия” атамалари XVI-XVIII асрларда Ғарбий Европа мамлакатларида нашр этилган тарихий, сиёсий ва этник ҳариталарда ҳамда глобусларда қайд этилган. Россия империяси даврида Марказий Осиё дейилганда, Орол денгизининг шимолий нуқтасидан то Балхаш кўлининг шимолий нуқтасигача ўтказилган тўғри чизикдан Эрон, Афғонистон, Хитой ва Каспий денгизи чегараларигача бўлган ораликда жойлашган ҳудуд тушунилан. Совет даврида бу тушунчалар бир оз ўзгарган, чунки 1924 йилдаги миллий ҳудудий чегараланиш натижасида собиқ минтақанинг анчагина қисми Қозоғистон таркибига киритилди. Қозоғистоннинг чегаралари эса шарқи шимолда Ўрта Сибирга, ғарбда Урал тоғлари ва Волга дарёсининг этакларигача, қисман Европа китъасигача чўзилиб борди.

Расмий ҳужжатларда ва кундалик ҳаётда "Ўрта Осиё" ва Қозоғистон тушунчаси кенг ишлатилар эди. Совет иттифоқи парчалангач, унинг таркибида бўлган Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Туркменистон мустақил давлатларга айлангандан сўнг ҳудуди, тарихи, маданияти, кўп жиҳатдан тиллари яқин бўлган бу мамлакатларни бир бирига жипслаштирувчи янги ва истикболли омиллар пайдо бўлди. “Ўрта Осиё ва Қозоғистон” тушунчаси ўрнини "Марказий Осиё" тушунчаси эгаллади. Бу беш давлат раҳбарларининг 1993 йил январь ойи бошида Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган учрашувида Президентимиз И. А. Каримов ташаббуси билан минтақани номлашда бундан буён “Марказий Осиё” атамасини қўллаш тўғрисида келишиб олинди.

"Марказий Осиё" атамаси ҳам дастлаб юкорида таъкидлаганидек, немис географ олими А. Фон Гумбольднинг Парижда 1843 йилда чоп

²⁹ Мурзаев Э. Узоқ Осиёда. XIX-XX асрларда Ўрта ва Марказий Осиёни ўрганиш тарихидан очерклар.-Т.: 1960. -Б.9-11.

этилган 3 жилдлик “Марказий Осиё тоғ тизмаларини тадқиқ қилиш ва иқлимини таққослаш” номли асарида қўлланган. Унда тадқиқотчи мазкур ҳудуднинг суғориш тизими ва тоғ тизмаларини ўрганиб, Марказий Осиёни мустақил ва ўзига хос минтақа сифатида таърифлаган эди.

Юкорида таъкидланганидек, “Марказий Осиё” атамаси бугунги кунда барча илмий оммабоп адабиётларда ва жамоатчилик ўртасида кенг қўлланилиб келинмоқда. Кўриниб турибдики, инсоният цивилизацияси бешикларидан ҳисобланган азим Сирдарё ва Амударё оралиғидаги бепоён ҳудудлар турли даврларда сиёсий, тарихий ва географик асарларда Турон, Туркистон, Мовароуннаҳр, Ўрта Осиё, Марказий Осиё номлари билан аталиб келинган. Мустақиллик шарофати билан, миллий ўзликни англашга интилиш янада кучая бошлаган ва тарихий кадриятлар тикланаётган ҳозирги вақтда, асрларга бўйлашган ушбу салоҳиятли минтақа тарихини янада теранроқ ўрганишга қизиқиш табора ортиб бормоқда.

2.МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ АНТРОПОЛОГИЯСИ ВА ТИЛЛАРИ ХУСУСИДА

Археологик ва антропологик илмий тадқиқотлар Марказий Осиё минтақаси бир неча минг йиллар давомида мураккаб этник жараёнлар, катта ва кичик гуруҳларнинг аралашув макони бўлиб келганлигини кўрсатади. Антрополог тадқиқотчилар ҳозирги кунда Марказий Осиё минтақасини учта йирик антропологик ҳудудга ажратадилар. Ҳар бир ҳудуд аҳолисининг ўзига хос ирқий хусусиятлари бор.³⁰ Шунга кўра ўзбек ва тожик халқлари Ўрта Осиё икки дарё оралиғи антропологик типи вакиллари ҳисобланадилар.

Марказий Осиёнинг туб аҳолиси асосан икки катта ирққа: монголоид ва европоид ирқига мансубдир. Монголоид ирқига қозок, қирғиз, қорақалпоқ, европоид ирқига бўлса ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқлар киради. Лекин айрим этник гуруҳларда аралаш типлар ҳам учрайди. Марказий Осиё халқларининг антропологик қиёфаси милоддан аввалги 1 минг йилликда шакллана бошлаган.

Марказий Осиё халқлари тарихий тараққиётининг айрим даврларида аҳоли таркибида мўғулий белгиларнинг нисбий миқдори борлиги аниқланди. Турк хоқонлиги даврида, яъни милоднинг VI асридан бошлаб, Марказий Осиё халқлари таркибида мўғулий белгиларнинг ўсиб бориши тўғрисида фанда кенг тарқалган фикрлар мавжуд. Лекин қирққа яқин илк Ўрта аср даврига оид археологик ёдгорликлардан олинган антропологик материаллар асосида Турк хоқонлиги даврида Марказий Осиёда антик даврига нисбатан аҳоли таркибида мўғулий белгиларнинг нисбий миқдори анча камайгани кузатилиши аниқланган.

Ҳозирги кунда Марказий Осиё ҳудудларида яшаб турган маҳаллий аҳолининг сиймосини ўрганиш, биринчи навбатда уларнинг бош чаноғини биологик ва антропологик жиҳатдан ўрганиш туфайли антропологик типлари аниқланган. Улар асосан 3 типни ташкил этади.

³⁰ Ходжаев Т. К., Ходжаева Г. К. Ўзбек халқи антропологияси ва этник тарихи. — Т.: 1995. — Б.19.

Масалан, қозок, қирғиз ва қорақалпоқлар асосан "Жанубий Сибирь" типига кирадилар (бу тип ўзига ҳам монголоид, ҳам европоид белгиларини олади), тоғли тожиклар, туркманлар эса "Каспий орти" типининг вакиллари дир. Ҳозирги замон ўзбеклари ва воҳа тожиклари (тожикларнинг ўзи икки оралиқ типга бўлинади: 1.Шимолий. 2.Жанубий. Шимолий гуруҳда монголоид белгилари кўпроқ ҳисобланади) "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи" типига кирадилар. Бу типларнинг ҳар бирига алоҳида тавсиф берадиган бўлсак, уларнинг юз тузилишлари қуйидагича таърифланади:

1) Жанубий Сибирь тип мўғул башара ирққа мансуб, кўзлари қисик, юзлари юмалоқ, танаси оқ сариқмалла, пучук бурун, панжалари калта, жуссалари майда, бош чаноғи брахикефал (думалоқ).³¹ Бепоен даштликлар, отулов, туя уларнинг жону дили, эркин, озод ҳаёт турмуш тарзи билан суяғи қотган.

Марказий Осиёдаги монголоид ирқига мўғуллар, хитойлар, тибетликлар. дунганлар ҳам киритилади. Бу ўринда, айниқса монголоид ирқи мўғулларда, хитойларда яққол сезилади. Масалан, Тибет қабилаларидан бири бўлган "татут"лар кўпроқ антропологик жиҳатдан лўлиларни эслатади. Уларнинг сочлари қопқора. кўзлари қисик, бурунлари тўғри, лаблари катта³².

2) Каспий орти тип мўътадил табиий - географик муҳитда шаклланган европоид ирқига мансуб: бодом кўз, пешоналари кенг, юзи узунчоқ, қирра бурун, ияғи кичик, бош чаноғининг тузилиши долихокефал (узунчоқ), жуссаси йирик. Бу тип маҳаллий аҳолининг энг қадимги шарқий Ўрта ер денгизи тип билан туркий европоид типлари қоришуvidан ташкил топган. Унинг таркибида шарқий Ўрта ер денгизи типининг таъсири кучли.

3) "Ўрта Осиё икки дарё оралиғи тип" асосан европоид ирқининг вариантларидан бирини ташкил қилади. Унинг таркиби

³¹ Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана –М.: 1980. –С.12.

³² Мурзаев Э. Узоқ Осиёда. XIX-XX асрларда Ўрта ва Марказий Осиёни ўрганиш тарихидан очерклар. -Т.: 1960.-Б.8.

маҳаллий туб жойли аҳолининг шарқий Ўрта ер денгизи типига қарашли протоевропоид типи билан қоришуvidан таркиб топган. “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи”нинг асосий белгилари: кўзлари қўй кўз, танаси буғдойранг, юз тузилиши думалоқроқ, юз чаноқлари бироз бўртиб чиққан, ияги овал шаклда, сочлари қора, бош чаноғи брахикефал (думалоқроқ), жуссаси ўртача.

Ўрта ва Марказий Осиёда қадим замонлардан бери аҳоли яшаб келади. Тоғларнинг этакларидан ва водийлардан, шунингдек саҳролардан топилган тош асри қуроллари – чакмоқтошдан ясалган турли белкураклар, ўк-ёйлар, пичоқлар бу ерда кишилар жуда қадим замонлардан бошлаб меҳнат қилганини кўрсатади. Тарих қадимги даврлардаёқ ҳозирги Ўрта Осиё территориясидаги қудратли ва юқори маданиятли бир қанча давлатларни билади. Зарафшон ҳавзасида жойлашган Сўғдиёна, Амударёнинг ўрта оқимида жойлашган Бактрия, Мурғоб бўйида жойлашган Марғиёна ва Амударё этагида, шу дарё дельтасида жойлашган Хоразм шулар жумласидандир. Бу қадимги давлатларнинг аҳолиси ўз этнографик ва тил хусусиятларига кўра ҳозирги даврлардаги кишилардан фарқ қилган.³³

Марказий Осиё халқлари этногенези ва этник тарихини ўрганишда лингвистик таснифлаш муҳим аҳамиятга эга. Марказий Осиё халқлари тиллари ранг-баранг бўлиб, тарихан қадимий ва замонавий кўринишга эга.

Туркий тиллар. Минтақа аҳолисининг кўпчилиги Олтой оиласининг туркий тиллар гуруҳига кирадиган тил ва шеваларда сўзлашади. Бу гуруҳга ўзбек, қозоқ, қирғиз, Қорақалпоқ, туркман, уйғур, татар тиллари киради. Туркий тилда сўзлашадиган аҳоли бутун минтақа халқларининг тахминан 60 фоизидан ортиғини ташкил этади. Умуман олганда, туркий тилларда сўзлашувчиларнинг умумий сони 130 миллион

³³ Мурзаев Э. Узоқ Осиёда. XIX-XX асрларда Ўрта ва Марказий Осиёни ўрганиш тарихидан очерклар. -Т.:1960.-Б.9.

кишидан ортиқ.

Айрим тилшунос олимлар туркий тилларни мўғул тиллари ҳамда тунгус-манжур тиллари билан бирга қўшиб, олтой тиллари оиласига бирлаштирадilar. Е.Д.Поливанов, Г.Й.Рамстедт каби тилшуносларнинг фикрича, ушбу тиллар оиласи корейс ва япон тилларини қўшиш ҳисобига кенгайиши мумкин. Олтой назариясига кўра, туркий тилнинг тарихи олтой тиллари бир тил бўлиб ташкил топган қадимги замондан Олтой давридан бошланади. Олтой боботили (асос тил) дастлаб иккига тунгус - манжур ва турк-мўғул тилларига, сўнгра турк-мўғул тили ҳам иккига турк ва мўғул тилларига ажралган. Лекин туркий тилнинг Олтой тилларига генетик алоқадорлиги ҳақидаги масала ҳамон фараз даражасида қаралмоқда.

Туркий тиллар деганда Сибирдан Болқон ярим оролигача бир чизик бўйлаб чўзилган улкан географик ҳудудда тарқалган ўзбек, уйғур, қозок, қирғиз, Қорақалпоқ, саха (ёкут), тува, хакас, олтой, карагас, шор, туркман, озарбайжон, турк, гагауз, татар, бошқирд, чуваш, кумик, нўғой, Қорачойболқор, тофалар, чуваш каби 25 дан ортиқ тил тушунилади.

Энг қадимги туркий ёзма ёдгорликлар (Урхун-Энасой ёзувларида) VII XI асрларга мансуб бўлиб, улар асосан қабртошлар тарзида Шимолий Мўғулистон, Қирғизистонда, Енисей дарёсининг юқори қисми, Талас водийсида ва бошқа жойларда топилган³⁴. Брахми ва сўғд ёзувларида битилган қадимги туркий ёдгорликлар ҳам учрайди (Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё). Кейинчалик уйғур ва араб алифболари асосидаги туркий ёзув Шарққа (Кошғар, Ўрта Осиё, Олтин Ўрда ҳудуди, Волгабўйида) ва Ғарбда (Салжуқийлар давлатида, Озарбайжон, Туркия ва б. ҳудудларда) ривожланди. Хитойда яшовчи уйғурлар XI асрдан ҳозиргача араб алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланадилар.

Туркий халқ деганда қадим замондан бошлаб Турон ва Туркистонда яшаб келган ўтроқ туркий халқ – бизким, ўзбеклар назарда тутиладиган

³⁴ Усмон Турон. Туркий халқлар мафкуриси.-Т.: 1995.-Б.45.

бўлди. 1924-йили Туркистонда миллий-давлат чегараланиши ўтказилиб, Ўзбекистон ССР тузилгач, халқимизга расман ўзбек деб ном берилди. Шунингдек, туркий тил ва туркий адабиёт деганда Турон ва Туркистонда вужудга келган, қарийб минг йиллик тарихга эга бўлган ва ўтроқ туркий халқ – ўзбеклар қўллаб келган тил ва улар яратган адабиёт тушуниладиган бўлди. Бу ҳол ижтимоий – сиёсий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам тегишлидир. Бу ўринда шундай аниқлик киритиб кетиш керакки, Турон заминда яшаб келган ён қўшниларимиз, масалан, туркманларда адабиёт бошидан туркман адабиёти шаклида, қозоқларда қозоқ адабиёти шаклида, қирғизларда қирғиз адабиёти шаклида вужудга келган. Маърифатпарвар шоир Абай Қўнонбоев (1845-1904) қозоқ ёзма адабиётига асос солган. Илк қирғиз алифбосида 1924 йилда тузилган. Шу даврдан бошлаб қирғиз адабий тили ва ёзма адабиёти шакллانган. Туркил тилли халқлар дейилганда бир отадан тарқалган оға-ини барча қардош халқлар тушунилади, туркий тилли адабиётлар дейилганда барча қардош халқларнинг адабиётлари тушунилади. Бу атама ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа соҳаларига ҳам бирдек тегишлидир. Демак, энди бундан буёғига “туркий” атамаси “ўзбек” атамасининг эквиваленти сифатида қўлланилишда давом этаверади. Аҳмад Яссавий, Қутб Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Сулаймон Боқирғоний, Носируддин Рабғузий, Сайфи Саройи, Отойи, Саккокий, Лутфий, Навоий, Ҳусайний, Бобур, Убайдийлардан тортиб то Машраб, Ҳувайдо, Муқимий, Фурқатларгача, ўзлари эътироф қилганларидек, туркийда ижод этгандирлар. Бу туркий тилнинг ҳозирги номи ўзбек тилидир. Шаклан икки хилу, мазмунан бирдир.³⁵

Ҳинд Европа тил оиласи эроний гуруҳига тожиклар, балужлар, курдлар, форслар ва бошқалар киради.

Минтақада яшовчи руслар, украинлар, белоруслар, дунганлар, корейслар, яҳудий, маҳаллий лўли ва араблар ҳам бир нечта тил

³⁵ Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Бизким ўзбеклар...-Т.: 2001.-Б.56-57.

туркумига оид халқларнинг авлодлари ҳисобланади. Демак, Марказий Осиё кўпмиллатли минтақа ҳисобланиб, юздан зиёд миллат ва элатлар умргузаронлик қилишади. Тожиклардан ташқари яғноблар, шуғнонлар, рушанлар, воҳанлар, бартанглар, ёзғуломлар, ишкашимлар, бажуйлар ҳамда бир қанча бошқа Помир халқлари мавжуд.

Ўзбекистоннинг Бухоро, Самарқанд вилоятлари ва Фарғона водийсида яшайдиган Бухоро яҳудийлари, Марказий Осиё лўлилари тожик тилида сўзлашади.

Эроний тиллар гуруҳига кирадиган тил ва шеваларда гаплашадиган оз сонли халқлардан баллужлар, курдлар ва форс эронийлардир. Туркменистонда яшайдиган баллужлар ўз она тилининг Хуросон шевасида сўзлашади. Хуросондан келиб қолган курдлар эса Туркменистоннинг Ашғабот ва Мари вилоятларида яшайди ва ўзаро Хуросон шевасида муомала қилишади. Эроний форсий халқнинг бир гуруҳи (Бухоро, Самарқанд шаҳарлари атрофида) турли тарихий даврларда Эрондан кўчиб келишган. Бухоро эронийлари эронийча, Самарқанд форсийлари эса асосан тожик ва ўзбек тилларида сўзлашади.

Марказий Осиёда яшаётган халқлар орасида туркий тилларнинг уч хил гуруҳи тарқалган: жануби-ғарбий (ўғуз), шимоли-шарқий (қипчоқ) ва жануби-шарқий (қарлук).³⁶

Ўғуз тиллар гуруҳи VIII XIII асрлар давомида уғузлар ва XI асрларда салжукийлар орасида ташкил топган. Бу тилларга, жумладан, туркман тили киради.³⁷ Бу шевалар одатда икки гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳни Туркменистоннинг ғарбий туманлари ва Тошҳовуз вилоятининг кўпчилик қисмига тарқалган ёвмут шеваси, Туркменистоннинг Қизил Арвотидан Байрамалигача чўзилган марказий туманларида қўлланаётган текин шеваси, Қоракалин туманининг гуклан шеваси, Сарахс

³⁶ Баскаков Н.А. Тюрские языки.-М.: 1960.-С.24.

³⁷ Народы Средней Азии и Казахстана. -М.:1962.-Т.: 1,-С.63-66.

тумани билан ҳозирги Туркманобод вилоятининг шимолий қисмига тарқалган салир шеваси, Йулатан ва Пахтабозор туманидаги сарик ҳамда Туркманистоннинг Туркманобод вилоятининг Чоржуй ва Керки туманларида муомаладаги эрсари шеваси ташкил этади.

Иккинчи гуруҳ шевалари (нўхурли, ойновли, хасарли ва бошқалар) Эрон билан Ўзбекистонга чегарадош туманларида кенг тарқалган.

Қипчоқ тиллари гуруҳи қирғиз, қозоқ ва Қорақалпоқ тилларидан иборат.

Қирғиз тили. Шимолий ва жанубий қурама шевалардан ташкил топган. Ҳозирги қирғиз тилининг шаклланиш жараёни қадим замонларга бориб тақалади. Унга милоднинг дастлабки асрларида Енисей атрофида яшаган қадимги қирғиз қабилаларининг тили асос бўлган. Бу тил Олтой оиласи гуруҳининг қирғиз-қипчоқ тармоғига киради.³⁸

Қозоқ тили. Бир қанча қадимий қабилаларнинг ҳамда бошқа тиллар асосида ташкил топган бўлиб, уч асосий шевага бўлинади: ғарбий, шимоли-шарқий ва жанубий. Ғарбий шева алшин қабилалар иттифоқи тилидан пайдо бўлган. Шимоли - шарқий шева арғин, найман, қирай, қипчоқ, қўнғирот қабилаларининг умумий тилидан келиб чиққан. Ҳозирги қозоқ адабий тили ана шу шевага асосланган. Ниҳоят, жанубий шева уйсин, жалойир, қанғли, дуғлат ва бошқа қабилалар тилидан юзага келган.³⁹

Қорақалпоқ тили. Қадимда булғор ва ўғуз тиллари таъсирида ривожланиб келган. Кейинчалик бир қанча қабилалар иттифоқи, масалан, печенеглар (X - XI асрларда), қипчоқ (XI - XIII асрларда) қабилалар иттифоқига, Олтин Ўрда давлати (XIII - XV асрларда) таркибида, сўнгра XV асргача катта Нўғой ўрдасидан, ундан кейин қисман ўзбек, қозоқ тиллари таъсирида шакллана борган.

Қорақалпоқ халқ оғзаки тили икки асосий шевадан ташкил топган: шимоли-шарқий ва ғарби жанубий. Биринчи (шимоли шарқий) шевада

³⁸ Этнический атлас Узбекистана. Этнические меньшинства. -Т.: 2002.-С.139.

³⁹ Поляков С.П. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана -М.: 1980. -С.14-15.

Тахтақўпир ва Мўйноқ туманларининг бошқа ҳудудларида яшаётган кишилар сўзлашади.⁴⁰

Ўзбек тили. Ушбу тил ўзбек халқининг миллий тили ва Ўзбекистон Республикасининг давлат тилидир. Бу тил тилларнинг генеологик таснифига кўра, туркий тиллар оиласининг қарлуқ гуруҳига киради. Ўзбек тили, асосан, Ўзбекистонда, шунингдек, кўшни Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон Республикаларида, Туркменистонда, Россия Федерацияси, Туркия, Саудия Арабистони, Хитойнинг Синьцзян мухтор райони, АҚШ, Германия ва бошқа мамлакатларда тарқалган.

XI-XII асрлардан эски туркий тилдан ажрала бошлаган эски ўзбек тили ўзининг тарихий тараққиёти давомида мураккаб этногенетик, этнолингвистик жараёнларни босиб ўтди. Ана шу этногенетик ва сиёсий тарихий жараёнлар ўзбек тили тарихида маълум даражада из қолдирди.

Тарихан турли илмий манбаларда эски ўзбек тили “туркий”, “туркча”. “чиғатой тили”, “чиғатой туркийси” сингари номлар билан аталиб келган. Хусусан, Ҳ Вамбери (“Чиғатой тили дарслиги”, 1867) ва унинг изидан бир қатор ғарб олимлари XIII-XIX асрлар оралиғидаги эски ўзбек тилини нотўғри равишда “чиғатой тили” деб номладилар. Ваҳоланки, мўғуллар истилоси даврида ҳозирги кунда ўзбеклар номи билан юритилувчи халқнинг маданиятига, тили ва адабиётига мўғулларнинг бирон бир сезиларли таъсири бўлган эмас, бошқача айтганда, эски ўзбек тилининг Чиғатойга, мўғулларга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аксинча, мўғуллар Мовароуннаҳрда яшовчи этносларнинг юксак маданиятидан баҳраманд бўлганлар. Бунинг устига Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби буюк шоир ва мутафаккирлар ўзлари ижод қилган тилни “туркий”, “туркча” деб атаб, бу тилни бошқа туркий тиллардан алоҳида ажратиб кўрсатадилар.

Уйғур тили. Умуман ўзбек тилига яқин бўлса ҳам кўп жиҳатдан ундан

⁴⁰ Нурмухаммедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Краткий очерк истории с древнейших времен наших дней. -Т.: 1971.-С.11.

кескин фарқ қилади. Бу тилни шаклланиш жараёнига қадимий уйғур қабилаларининг таъсири катта бўлган. Ҳозирги уйғур тили икки адабий тилга бўлинади: МДХ уйғурларининг адабий тили ва Синьцзян уйғурларининг адабий тили. МДХ уйғурларининг адабий тилига уйғур халқ тилининг шимолий шевалари асос бўлган. Шимолий шеваларга кучитурфон ва таранчи ёки гулжа шевалари киради.⁴¹

Тарихдан маълумки, милоддан аввалги бир мингинчи йиллардан бошлаб Марказий Осиёда Ҳиндевропа тил оиласининг эроний гуруҳига мансуб бўлган сўғд, хоразм, бактр, шак, парфия тиллари тарқалгани маълум. Булардан олдин ҳам бир қанча бошқа тиллар бўлган. Лекин уларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига оид аниқ маълумотлар деярли мавжуд эмас.

Милоддан аввалги мингинчи йилдан милоднинг бир мингинчи йили ўрталаригача бўлган давр мобайнида Марказий Осиё ҳудудида эроний тиллари кенг тарқалади. Милоднинг VI-VII асрларидан эътиборан Марказий Осиёда эроний тиллари туркий тиллар томонидан сиқиб чиқарилади. Шунингдек, V-VI асрлардаёқ Хуросондан парфия тили, Тоҳаристондан бактр тили ҳам сиқиб чиқарила бошлайди. Туркий тилларда сўзлашадиган қабилалар гарчи Марказий Осиё ерларига анча олдиндан кириб кела бошлаган бўлса ҳам, айниқса Турк ҳоконлиги ҳукмронлиги давридан (VI асрдан) минтақада туркий қабилалар асосий рол ўйнай бошлайди. Қорахонийлар ва Салжуқийлар давлатлари ташкил топганидан кейин кўчманчи чорвадор туркий қабилаларнинг кўпчилиги секин-аста ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтиб, маҳаллий аҳоли билан аралаша бошлайдилар. Еттисув, Чоч, Фарғона, Зарафшон, Қашкадарё водийларидаги халқлар орасида туркий тиллар кенг ёйила боради. Хива ерларида эски Хоразм тили XIV асрга келиб тамомила йўқолади. XV асрдан бошлаб туркийлашиш жараёни янада кучаяди. Натижада Марказий Осиё ерларига туркий тилларда сўзлашадиган кўплаб қабилалар кўчиб келади.

⁴¹ Уйғур тили. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.IX.-Т.: 2004.-Б.62-64.

Қуйида айрим қадимий тиллар тўғрисида (авесто тили, сўғд тили, қадимий Хоразм тили, Бақтр тили, шак тили, Парфия тили) қисқача сўз юритамиз.

Авесто тили. Марказий Осиёда, шунингдек, Шарқий Эронда кенг тарқалган қадимий тиллардан энг кўхнаси ҳисобланади. Бу тил эроний тилларнинг шарқий гуруҳига киради. Аҳамонийлар даврида форслар миххат ёзувини ўзлаштирганлар ва такомиллаштирганлар. Натижада миххатдаги жуда кўп аломатлар йўқолиб, фақат 42 та белги колдирилган. Тери, папирус, сопол тахталардаги ёзувлар учун оромийларнинг алифбоси ишлатилган. Авесто тили ҳиндларнинг буюк китоби “Ригведа” тилига яқин.⁴²

Сўғд тили. Кўп асрлар давомида Марказий Осиёда маданиятнинг турли соҳалари, халқаро савдо-сотиқ ишларида қўлланиладиган бирдан-бир умумий тил ҳисоблаб келинган. Бу тилда қадимда Зарафшон ва Қашқадарё водийларида яшаган халқлар сўзлашган. Самарқанд билан Хўжанд оралиғидаги ҳудудларда ташкил топган. Уструшона ва Чоч (ҳозирги Тошкент) аҳолисининг бир қисми ҳам ана шу тилда гаплашган. Милоднинг дастлабки асрларидан бошлаб бу тил Сўғд ерларидан Еттисув ва Шарқий Туркистон ўлкаларига ҳам кенг ёйила бошлаган. Милоддан аввалги II асрга келиб оромий тили (Оромийлар Арабистон я.о. дан чиққан кўчманчи сомий қабилалар) Ғарбий Осиёнинг асосий оғзаки нутқига айланган. Уларнинг авлодлари ҳозирги оссурийлар (ойсорлар) ҳисобланишади. Уларнинг ёзуви ғарбий сом ёзувларидан бири; милоддан аввалги I-минг йилликнинг бошларида Финикий ёзуви асосида шакллантирган кансонант ёзув ҳисобланади. Оромийлар, финикий ёзувининг алифбо таркибини ўзгартирмаган ҳолда (оромий алифбоси фақат ундошларни ифодаловчи 22 ҳарфдан иборат бўлган, унга айрим ўзгаришлар киритганлар: ҳарфларни ташкил этувчи унсурлар сонини камайтириш ёки унсурлар шаклини ўзгартириш орқали жуда кўп ҳарфларнинг шакллари соддалаштирганлар

⁴² Зойир Зиётов. Шумерлар ва Турон қавмлари. –Т.: 2012.-Б.397.

ва ёзувни тез ёзишга мослаштирганлар) расмий тил сифатида қўлланила бошланади.

Тоғлик ерларда сўғд тили XII-XIII асрларга келиб секин-аста йўқола боради. Кўп жойларда аралаш, яъни ҳам сўғд, ҳам туркий тилда сўзлашиш кенг тарқалган. Кейинчалик эса бутунлай туркий тил устунлик қилган.

Қадимий Хоразм тили. Милоддан аввалги VII-VI асрларда Амударёнинг қуйи оқимидаги ерларда, кўхна Марғиёнада ва Хоразм билан Марғиёнага қўшни бўлган кўпгина жойларда узоқ асрлар давомида қўлланиб келинган.⁴³

Хоразм тили XIII аср охиригача кенг кўламда қўлланилган. Хоразм аҳолиси туркийлашиб бориши натижасида қадимий Хоразм тили секин- аста ўз ўрнини туркий тилларга бўшатиб бера бошлайди (XV асргача). Тадқиқотчиларнинг фикрича, Хоразм аҳолиси XIII асрдан кейин икки (Хоразм ва туркий) тилда сўзлашадиган бўлиб колган.

Бактр тили. Ўтмишда ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмида, Тожикистоннинг ғарби-жанубий ерлари, Термиз атрофларида яшаган аҳолининг тили ҳисобланган. Илгари бу тил бизга маълум эмас эди. Фақат XX аср 50-йилларининг иккинчи ярмида олиб борилган археологик қазилмалар вақтида топилган ёдгорликлардан кейингина бу тил тўғрисида дастлабки маълумотлар тўпланди.

Қадимги бактр тили кўп жиҳатларидан сўғд, қадимий Хоразм, Парфия, ҳозирда эса афғон тилига ўхшаб кетади. Араблар истилосидан анча олдин Тоҳаристон давлати ерларига форс (тожик) тили тарқала бошлайди. Милоднинг VIII асрларидан бу ерлардаги аҳоли, энг аввал Балхда тожик тилда гаплашган.

Парфия тили. Туркманистоннинг жанубий қисми ва Хуросон ерларида милоддан олдинги III асрда яшаган қабилалар орасида қўлланиб келинган тил бўлиб, милоднинг V-VI асрларида бутунлай йўқолади. Лекин бу тил

⁴³ Исо Жабборов. Антик маданият ва маънавият хазинаси. -Т.: 1999. -Б.201-205.

форс-тожик тилининг ривож ва шаклланишида катта роль ўйнайди.

Марказий Осиё халқлари орасида ҳозирда қўлланиб келинаётган эроний тиллардан тожик тилини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Эроний тилларига яна яғноб, помир тиллари, баллуж ҳамда курд тиллари киради.

Тожик тилида тожик халқидан ташкари Бухоро яхудийлари, Марказий Осиё лўлилари, араблари ва баллужларининг бир қисми фойдаланишади.⁴⁴

Тожик тили ғарбий Эрон тиллари гуруҳига киради. Араблар ҳукмронлиги, Сомонийлар даврида сўғд тили ўрнига тожик тили ишлатила бошланади. Бу жараён, яъни сўғд тилининг тожик тили томонидан сиқиб чиқарилиши жараёни икки асрдан ортиқ давом этади. IX- X асрларга келиб тожик халқининг этник таркибига кирган барча этник гуруҳлар учун умумий, ягона тил бўлиб қолди.⁴⁵

Яғноб тили (эроний тилларнинг шарқий гуруҳига мансуб ва Тожикистондаги Яғноб дарёси водийсида тарқалган тил. Унда сўзлашувчилар 2,5 минг кишига яқин. Яғноблар ўз ҳудудларидан ташқарида ва тожиклар орасида фақат яғноб сўзларидан иборат махфий тилдан фойдаланадилар. Ўз ёзувига эга эмас, ёзма тил сифатида тожик тили қўлланилади.) Бу тил сўғд тили шеваларининг биридан келиб чиққан. Ҳозир Яғноб дарёсининг Ўрта окими атрофидаги водийда жойлашган баланд тоғлик қишлоқларнинг аҳолиси яғноб тилида сўзлашади. Варзоб дарё водийсидаги бир қанча қишлоқ одамлари ҳам ана шу тилда гаплашади. Яғноб тили икки хил шевага бўлинади: ғарбий шева, яғноб дарёсининг этагида эса шарқий шева тарқалган.⁴⁶

Ғарбий Помир тилларига шугнон, рушон, ёзгулом, ишкошим ва воҳан тиллари киради. Шугнонрушон тиллар гуруҳига шугнон, рушон, барганг, орошар тиллари киради.

⁴⁴Поляков С.П. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана .-М.: 1980. -С.15.

⁴⁵ Тожикистон. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. -Т.: т.9,-Б. 469-470.

⁴⁶ Страны и народы. Научно-популярное географо-этнографическое издание в 20 томах. Таджикистан. -М.: 1984., -С.250-251.

Балуж тили. Эроний тилларининг шимоли-ғарбий гуруҳига кириб, Туркманистон ҳудудида яшаётган балужлар бу тилнинг ғарбий (Хуросон) шевасида гаплашади. Мидийлар тили шеваларининг биридан бу тил пайдо бўлган.

Курд тили. Эроний тилларининг шимоли-ғарбий гуруҳига мансуб бўлиб, курманжи, курди ва бир қанча шеваларга бўлинади. Курдлар Туркманистонда яшайдилар. Тадқиқотчиларнинг фикрича, улар Хуросондан келиб қолишган⁴⁷.

⁴⁷ Этнический атлас Узбекистана. Этническая меньшинства. - Т.: 2002.-С.136-137.

3.МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ

Марказий Осиё тарихи ва этнографиясини моддий ҳамда ёзма манбалар асосида ўрганиш салмоқли натижаларни қўлга киритишга асос бўлмоқда. Марказий Осиёдаги Дэлгор-Мургена бўйидан топилган иероглифлар. Буюк Хитой девори, Туркийрун ёзувлари бизга мазкур ҳудудни ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.⁴⁸

Энг муҳим жиҳатлардан бири, мазкур масалани ёритишдан аввал уруғ, қабила, элат, халқ ва миллат тушунчаларига тўхталиб ўтсак, одамларнинг илк тўда тарзидан жуфт оилаларга ажралиши уруғ деб аталади. Айрим уруғларнинг бирлашмаси уруғ жамоасини ташкил этади.

Қабила маълум бир ҳудудда яшаган бир неча уруғ жамоалари бирлашмасини ташкил қилган. Элат кишиларнинг тил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан таркиб топган (миллатдан олдинги) бирлиги. Элатнинг келиб чиқишига бир-бирига яқин бир неча қабилаларнинг уюшуви асос бўлган. Турли элатларнинг ҳудуд жиҳатидан ўзаро яқинлашуви, уруғ ва қабила гуруҳларидаги кишиларнинг қон-қариндошчилик алоқаларини кучайтирган. Элат дастлаб Қадимги Миср, Қадимги Элладада таркиб топган. Европада элатлар (қадимги рус, поляк, француз ва бошқа элатлар)нинг шаклланиши жараёни Ўрта асрлар даврида тугаган.

Элат тил жиҳатидан ўзаро яқин қабилаларнинг бирлашуви ёки бир қабиланинг бошқаси томонидан истило қилиниши натижасида шаклланган. Этник компонентларда улардан бирининг тили умумий тилга, қолган қабилавий тиллар эса диалект ҳолда сақланган ва ҳатто бутунлай йўқолган, натижада ягона ном, ҳудуд, маданий ва ҳўжалик жиҳатидан умумийлик юзага келган. Давлатнинг пайдо бўлиши билан элатнинг мустаҳкамланишига

⁴⁸ Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана .-М.: 1980, -С.123-125.

имконият яратилган.

Халқ бу, биринчидан, кенг маънода муайян мамлакатнинг барча аҳолиси; иккинчидан, тарихнинг турли босқичларида жамиятнинг прогрессив тараққиёти вазифаларини ҳал қилишда қатнашишга қобилиятли бўлган қатлам ва синфларни ўз ичига оладиган халқ оммаси, ижтимоий бирлик: тарих ижодкори, туб ижтимоий ўзгаришларнинг етакчи кучи, тарихнинг ҳақиқий субъектидир: учинчидан, этник бирлик (қабила, элат, миллат) ларнинг турли шакллари ифодалаш учун ишлатиладиган термин.

Миллат кишиларнинг барқарор тарихий бирлик, умумий иқтисодий турмуш ҳамда тил, ҳудуд бирлиги, маданият, онг ва психологиянинг ўзига хослиги қарор топган ижтимоий тараққиёт шаклидир.⁴⁹

Узоқ ўтмишда, 3-4 минг йиллар муқаддам Марказий Осиёнинг саҳоватли тупроғидан ғарбдан шарққа томон қадимий хинд-европа тилларида сўзлашадиган турли қабилалар, Олтой ва Мўғулистон томон кўчиб ўтган. Мил. авв. 1 минг йилликнинг охиридан бошлаб, шарқдан ғарбга томон катта кўчиш жараёни рўй беради. Дастлаб туркий тилда гапирадиган қадимий хунн қабилавий бирликлар то милоднинг 1 минг йиллигининг ўрталаригача кўчиб ўтган ва этник жиҳатдан сезиларли из қолдирган. Туркий элатларнинг бир неча асрлар давом этган кўчишида, айрим мўғул қабилаларининг миграцияси ҳам рўй берган. Ўша даврда ғоят, кайи, бояндар каби мўғул қабилаларининг мавжуд бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар диққатга сазовордир⁵⁰.

Узоқ вақт мобайнида Марказий Осиёга кўчиб келган элатлар ўлкамиз заминида ўзига хос моддий маданият ёдгорликларини қолдиришган. Бу ерда 1 минг йилликнинг ўрталарида кетма-кет кўчиб кела бошлаган хуннлар, хионлар, оқ хуннлар, абдаллар, бажанакдар ва бошқа турк элатларининг кўплаб келиши, маҳаллий халқлар орасида туркий аҳоли нуфузини ва туркий тил мавқеини мустаҳкамлайди. Аммо, аборигенлар (туб аҳоли) орасида ҳам

⁴⁹ Дониёров А.Х, Бўриев.О, Аширов А.А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи. -Т.: 2011, -Б.49.

⁵⁰ Жабборов И. Узбек халқи этнографияси. -Т.: 1994. – Б.13

апасиак, аугасийлар деб ном олган қадимий турк элати ҳам бўлган. Бу элат рус солномаларида кўп тилга олинган печене (бажанак)лар деган фикр ҳам мавжуд. Айрим тадқиқотчилар тахминича, ауга сийларни кейинчалик "ўғуз" номи билан машҳур турк элати деса бўлади⁵¹.

Туркий халқларнинг тарих саҳнасига келиши: мил. авв. 1 минг йиллигида Жанубий Сибирь, қуйи Волга ерларида бир қанча туркий тилда сўзлашувчи қабилаларнинг ва ҳоқонликларнинг шаклланиши юз берди.

Туркий халқларнинг қадимги тарихи мил. авв. III асрдан бошлаб, қадимги хуннлар империясининг ташкил топганидан бошланади ва милоднинг IX асригача бўлган даврни қамраб олади. Демак, мил. авв. III асрдан IX аср ўрталаригача хуннлар, туркийлар даври туркий халқлар маданияти тарихининг асоси бўлиб ҳисобланади.

Туркий қабилаларнинг ўзаги Марказий Осиё хуннлари орасида (III аср V аср ўрталари) шаклланган. Қабилла она бури Ашинанинг афсонавий ўғлини ўзининг аждоди деб билади.⁵² V аср ўрталарида турклар Марказий Осиёда ҳукмронлик қилган Жуан Жуан ҳоқонлигига тобе бўлишган ва Олтойда яшашган. Бу ерда улар конларни ўзлаштириб, темир эритишни шундай кўламда ташкил этишганки, ҳатто Жуан Жуанга ўлпонни темир билан тўлашган. Туркларнинг ғайратли етакчилари Асаншод, Тур ва Бумин кончилар, темир қуювчилар, темирчилар имкониятларидан иложи борича яхшироқ фойдаланиб, ўз отлиқ аскарларига совут кийдиришган ва юз йилдан кўпроқ муддат мобайнида Олтойдаги барча қабилаларни ўзларига буйсундиришган. Бумин 546 йилда олтойликлар билан бирга Жунғорияда яшаб турган кўп сонли тегрет халқини ҳам ўз қарамоғига олади. Шу даврдан бошлаб турклар ўлпон тўловчиликдан Марказий Осиёда Жуан Жуанларнинг рақибига айланадилар.

Турк ҳоқонлиги. Уруш учун баҳона қидириб кекса Бумин Жуан

⁵¹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи. -Т.: 2007.-Б. 245.

⁵² Этническая история народов Азии, Сборник статей. -М.: 1972. - С. 36.

Жуанлар ҳоқони Анакуайнинг (520-552) қизини ўзига хотинликка сўрайди. Ўша даврда қудратли ва шуҳратли бўлган ҳоқон унга таҳқирловчи шаклда рад жавобини беради. Турклар сардорига бу уруш учун бир баҳона бўлди. 552 йилда у Жуан Жуанларга қакшатгич зарба беради. Анакуан ўзини ўзи ўлдирган. Ғолиб ҳоқон “элҳоқон” унвонини олади ва қароргоҳини Урхунга (Шимолий Мўғулистон) кўчиради. Урхун Турк ҳоқонлигининг янги маъмурий-сиёсий марказига айланди. 553 йилнинг бошларида турк сулоласи асосчиси элҳоқон Бумин вафот этди.

Эрон сосонийлари V асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эфталийларга катта ўлпон тўлаб келарди. Табиийки, у бундай мушкулотдан қутулиш учун Истеми билан яқинлашиш йўлини излай бошлади. 555 йилда улар ўртасида иттифоқ тузилди. Бу иттифоқ Эрон шоҳи Хусрав Ануширвон билан ҳоқон Истеми қизи ўртасидаги никоҳ билан мустаҳкамланди. Иттифоқдошлар ҳал қилувчи жангга пухта тайёргарлик кўрдилар. Ғарбий турклар ўз орқа томонларининг хавфсизлигини таъминлаш учун Орол бўйида кўчиб юрувчи душман бўлган Авархунларни Волга ортига қувиб юбордилар. 563 ва 567 йиллар оралиғида Эрон кўшинлари ғарбдан ва турк отлиқлари шимолдан ҳужум қилиб, Эфталийларни тор-мор қилдилар. Амударё ғолиблар ўртасида чегара бўлиб қолди. Қўшни ерларни мулкига олган ўнта қабила ҳоқони Истеми ябғу унвони ҳам ўзлаштирди.

Аммо Эфталийлар тор-мор этилгандан кейин, кўп ўтмай иттифоқдошлар ўртасида низолар чиқа бошлади. Даштликлар одатига кўра шоҳ Хусрав Ануширвон ҳоқоннинг куёви, кичик қариндош ҳисобланар эди. Бу табиийки, Эрон ҳукмдорига маъқул эмасди. Бунинг устига Истеми илгари Эфталийларга тўланган ўлпонни эндиликда турклар хазинасига тўлашни талаб қилди. Буни Эрон томони бажармади. Ҳоқон ва шоҳнинг сиёсий даъволари ортида жиддий сабаблар бор эди: булар Буюк ипак йўли бўйича савдодан олинадиган даромадга оид зиддиятлардан иборат эди.

Жуан Жуанлар ва Эфталийлар тор-мор этилгач, турклар Буюк ипак

йўлининг каттагина қисмига Хитой деворидан бошлаб то Амударёгача бўлган ҳудудларга эгалик қила бошладилар. Бу ҳудудда бой ва таъсирли савдогарлар қатлами бўлган йирик савдо шаҳарлари жойлашган эди. Турк зодагонлари ва унинг фуқаролари ўз географик жойлашувлари имкониятларидан мумкин қадар кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Улар Хитой билан бевосита алоқа ўрнатдилар. Бунинг устига, VI асрга келиб сўғдлар ўз ипак газламаларини чиқара бошладилар. Шунга кўра, сўғд савдогарлари бадавлат Византия билан воситачилик савдосида бойиб бораётган форс савдогарларини сиқиб чиқаришга урина бошладилар. Ўз савдогарлари ва мамлакатини ҳимоя қилган Эрон турклар ва сўғдларнинг Византия қўл остидаги ерлар билан бўлган бевосита алоқаларига тўсқинлик қилди ва ўз ерлари орқали савдо карвонларини ўтказмай қўйди.

Турклар Эронга икки марта элчи юборадилар, аммо Хусрав Ануширвон ўз сўзидан қайтмайди. Иккинчи маротаба юборилган элчилик аъзоларининг ҳалок бўлиши вазиятни жиддийлаштирди. Ғарбий турклар ва Эрон урушга тайёргарлик кўра бошлади. Сўғдлар бошлиғи Маниах Эроннинг азалий душмани Византия билан сулҳ тузишни Истемига таклиф қилди. Маниах бошчилигидаги элчилар айланма йўл билан Эрон ерларидан ўтиб, Шимолий Каспий бўйи ва Кавказ орқали 568 йилда Константинополга етиб келди. Император Юстиан II элчиларни яхши кутиб олди. Эронга Қарши иттифок тузиш учун Истеми ҳузурига машҳур лашкарбоши Земарх бошчилигида элчиларнинг жавоб ташрифи уюштирилди.

Византия элчилари Маниах йўлини такрорлаб, Талас ва Чуй водийларига етиб келди. Шу ердан Земархни ҳоқоннинг Тяньшандаги Октоғда жойлашган қароргоҳига бошлаб бордилар. Бу ерда византияликларни дабдабали қабул қилинган. Кутилган иттифок тузилди ва турк лашкарлари Эрон чегаралари яқинига тўплана бошлади. Кейинги ходисаларни солномачилар бирмунча зиддиятли баён қиладилар. Турклар Эроннинг Жўржон вилоятини босиб оладилар, аммо уларнинг ушбу шижоати ғарбдан, византияликлар томонидан

қўллаб қувватланмади.

Икки томонлама уруш олиб боришдан чўчиган Хусрав Истеми билан сулҳ тузишга шошилди ва туркларга олдинги “Эфталийлар ўлпонини” тўлашга рози бўлди. Афтидан низонинг асл сабаби ипак савдоси масаласи ҳам ҳал қилинган бўлса керак. Турклар билан тузилган сулҳ Эрон учун Византия ва Месопотамияга бир неча зарбалар беришга имкон туғдирди. Ғарбий турклар Эрон устидан ғалабага эришганларидан сўнг, греклар билан иттифоқ тузишга бўлган қизиқишларини йўқотдилар. Константинополнинг иттифоқни тиклашга бир неча бор уринишлари ҳам натижа бермади, 576 йилда эса турклар ҳокимларидан бўлмиш Турксанф, Византия Қора денгиз бўйи ерларига бостириб кирди ва Босфорни эгаллади. 520 йилда турклар Кримга бостириб кирдилар ва Херсонесни қуршовга олдилар.

Ғарбий турклар доно ва ғайратли ҳокон Истеми бошчилигида ўз ташқи сиёсатларида катта муваффақиятларга эришдилар, аммо ҳоконликдаги ўзаро урушлар уни мустаҳкамлашга имкон бермади. 575 йилда даштликлар орасида жуда катта обрўга эга бўлган ҳокон Истеми вафот этди. Кўп ўтмай Турк ҳоконлигининг олий ҳукмдори Таспар (575-581 йиллар) ҳам оламдан ўтади, у ҳар хил қабилалардан таркиб топган давлат бошқарувини ўз қўлида маҳкам ушлаб турган эди. Ҳоконлик тахти учун тўртта даъвогар аёвсиз биродаркушлик урушини бошладилар, натижада улардан учтаси ҳалок бўлди ва ҳукмдорлар тахтини 587 йилда Истемининг ғарбдаги вориси Тарду ҳокон эгаллади.

Аммо, низолар 593 йилгача давом этди. Ўзаро урушлар Турк ҳоконлигини ҳолдан тойдирди ва унинг ташқи сиёсатини кескин ёмонлаштирди. Бу даврга келиб туркларга катта ўлпон тўлаган Эрон, 588 йилда Хитой ғарбий туркларни мағлуб этди. 590 йилда эса Византия Босфорни турклардан тортиб олди. 603 йилда Тарду ҳокон вафот этганидан сўнг Турк ҳоконлиги расмий тарзда Шарқий ва Ғарбий ҳоконликка ажраб

кетди.⁵³

Ғарбий турк ҳоқонлиги. Ғарбий турк давлатини “Ўн камон ўқи давлати” деб аташарди. Ашина сулоласига мансуб ғарбий ҳукмдорларнинг расмий унвонлари “турк жабғу ҳоқони” ёки “ўн ўқ давлати ҳоқони” бўлган. Ғарбий турк давлатида етакчи ўринни икки йирик бирлашмадан иборат “ўн ўқ будун” ўн камон ўқи давлати” эгаллаган эди.⁵⁴ Улардан бири бешта қабила “нушиби” уюшмасини ташкил қилиб, Сирдарёдан Чу дарёсигача бўлган ерларни эгаллаган, умумий “дулу” номи остида бирлашган бошқа бештаси Чу дарёсидан тортиб Олтой ва Жунғорияни ҳам ўз ичига олувчи ҳудудга жойлашганди. Ғарбий турк ҳоқонлиги Шарқий Туркистон, Марказий Осиёнинг бой деҳқончилик вилоятларини, Оролбўйи даштлари, Қуйи Волгабўйи ва Шимолий Кавказни ўз ичига олганди. Давлатнинг маъмурий-сиёсий маркази аввал Талас водийси, бу ерда Мингбулоқ (ҳозирги Буй Терек кишлоғи атрофи) ёзги қароргоҳ хизматини ўтаган, кейин Чу водийси бўлган. 618 йилдан бошлаб Ғарбий турк ҳоқонлари пойтахти Суёб шаҳри бўлган (Тўқмоқ шаҳри яқинидаги Оқ Бешим вайроналари).

Ўзаро урушлар оқибатида ғарбий турклар фақат Тун Жабғу Ҳоқон ҳукмронлиги даврида (618-630 йиллар) ўз мавкеларини тиклаб оладилар. Қабиладошлари уни давлат арбоби ва саркарда сифатида жуда юқори баҳолашарди: “У жасур ва эҳтиёткор. Унинг ҳар бир жанги ғалаба билан якунланади”. Тун Жабғу ҳоқон Эронга қарши сиёсатда фаоллик кўрсатиб, улардан Хуросонни тортиб олди, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистоннинг бир қисмини ишғол қилди. Византия императори Ираклий билан иттифок тузиб, Эроннинг Кавказ орти ер мулкларига ҳужум қилади ва Дарбанд, Тбилиси ва Дратов шаҳарларини ишғол қилди.

Тун Жабғу ҳоқон муҳим маъмурий-сиёсий ислохотни амалга оширади. Марказий Осиё ҳамда Шарқий Туркистон водийсидаги кўчманчи ва ўтрок

⁵³ Баратова Л. Турк ҳоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан алоқалари. // Ўзбек давлатчилиги тарихи очерклари. -Т.: 2001.-Б.49.

⁵⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. -Т.: 2001. –Б.152.

зодагонлар ҳуқуқларини тенглаштирди, ноқонуний солиқларни анча камайтирди. Ҳукмдорларни назорат қилиш ва солиқларни йиғиш учун ноиблар тайинланди.⁵⁵

Турклар ташқи сиёсатда муваффақиятларга эришарди. Лекин, доимий урушлар ва узоқ давом этувчи юришлар юқори табақани бойитиб, оддий халққа деярли ҳеч нарса бермасди. Бундан норози бўлган халқ нолиб, кўпчилик давлатдан ажралиб чиқа бошлади. Натижада кўзғолончи феодаллардан бири қароргоҳга кўққисдан ҳужум қилади ва Тун Жабғу ҳоконни ўлдиради.

Бу ҳаракат Ашина сулоласи обрўсини фақат "ўн камон ўқи давлати" ўртасида эмас, балки Марказий Осиёдаги тобе ерларда ҳам тушириб юборади. Қайта бошланган ўзаро урушлар, ҳоконларнинг тез-тез алмашилишига ва бўлинишнинг кучайишига олиб келди. "Ўн ўқ" давлати раҳбарлари ислохот ўтказишга, дулу ва нушиби қабила бирлашмаларини марказий ҳокимият ҳукмидан озод қилиб, мустақиллик беришга мажбур қилдилар, бу уларнинг аъёнлари таъсирини кучайтирди.

VII асрнинг биринчи ярмида Тан сулоласи (618 – 907 йиллар) кучайди. Император Тай Цзун етакчилигидаги Хитой феодалларининг аъёнлари ўз олдиларига Буюк ипак йўлини босиб олишни асосий вазифа қилиб қўйдилар. 630 йилда кўчманчи тўғуз-ўғуз қабилалари билан иттифокда бўлган Тай Цзун лашкарлари Шарқий турк ҳоконлигини тор-мор этди. Тай Цзун турли турк отрядлари кучи билан Гаочан давлатини (Турфон воҳаси) босиб олди ва унинг ҳудудида Анси тобе ўлкасини ташкил қилдилар. Худди мана шу мавзе Ғарбий турк ҳоконлигига ҳужум қилишда база хизматини ўтади. Турклар, Шарқий Туркистон халқлари билан биргаликда душман ҳужумларига узоқ бардош бердилар. Аммо Ма дарёсидаги жангда (656 йил) хитойлик саркарда Су Данфан Ишбар ҳокон қўшинини енгилди муваффақ бўлди. Ҳокон жанглари билан Чу водийсига чекинди ва шу ерда 657 йилда буткул енгилди

⁵⁵ Гумилев Л.Н. Қадимги турклар.-Т.: 2007.-Б.174.

ва ҳалок бўлди.

Хитой императорининг Тяньшанни узоқ ўлкалари устидан реал ҳокимиятни ўрната олмай, “ўн ўқ давлати” га Ашина сулоласи ғарб шоҳобчаси вакилини хон қилиб қўйди. Бу кўғирчоқ ҳоқонлар халқ ўртасида обрўга эга бўлмадилар, аҳоли эса босқинчиларга қарши курашини тўхтатмади. Ҳоқонлик таназзули давом этди ва Ашина сулоласидан чиққан йигирма учинчи ҳоқонни 704 йилда тургашлар Кулон шаҳрида (ҳозирги Луговая станцияси яқинида) ўлдирдилар. Еттисув ва Тяньшанда ҳокимият туркашлик ҳоқонлар сулоласи қўлига ўтди. Ғарбий Турк ҳоқонлиги ўрнида Турк ҳоқонлиги (702-756) пайдо бўлди.

Ўрта Осиёнинг турли ҳоқонликлари таркибига кирган давридаги моддий маданияти ўзида маҳаллий-ўтроқ халқлар ва кўчманчи туркларнинг муштараклигини акс эттиради. Уларнинг муштараклиги қурол-аслаҳа, зеб-зийнат буюмларининг ўхшашлигида, қимматбаҳо металдан ясалган идиш шаклида, яъни Ўрта Осиё жамиятининг ҳарбий, аристократик доиралари билан боғлиқ предметларда намоён бўлган. Моддий маданиятдаги умумийлик энг аввало, тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, сўғд шаҳарлари ва турк ҳоқонлиги манфаатларининг муштараклиги билан боғлиқдир.⁵⁶

Ўрта Осиёнинг турк ҳоқонликлари таркибига киритилиши ижобий аҳамиятга эга бўлди. У туркий қабилаларнинг жипслашувига хизмат қилди. Ўрта Осиёдаги бир қатор туркий халқларнинг шаклланишига асос бўлди. Ҳоқонликларнинг қудратли ҳарбий ташкилоти Хитой ва Эроннинг Ўрта Осиё халқларига нисбатан тажовузкорона сиёсати йўлига мустаҳкам тўсиқ қўйди. Бепоеъ, улкан давлат бирлашмаларининг ташкил топиши, хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши учун қулай имконият яратди. Турклар томонидан амалга оширилган Марказий Осиёда сўғд колонистлари қишлоқларининг барпо этилиши чўл узоқ районларида иқтисодий ҳаётнинг

⁵⁶ Распопова В.И. Согдийский город и кочевая степь в VII-VIII вв. // КСИА. Вып. 122, -М.: 1970. С.86-91.

жонланишига кўмак берди. Мана шу ҳол ҳоконликнинг иқтисодий ва маданий қиёфасига ўз таъсирини кўрсатдики, уни туркларнинг унча катта бўлмаган ўтроқлашган қисмидан ҳамда давлатнинг маданий ҳаётида, деҳқончилиги, ҳунармандчилиги ва савдода асосий мавқеларни эгаллаган сўғдлардан иборат ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли ва сиёсий жиҳатдан ҳукмрон бўлган, кўчманчилик ишлаб чиқаришига асосланган кўчманчи турк аҳолисининг қўшилиб кетиши хос эди.⁵⁷

Юқорида баён қилинган барча фикрларни якунлаб, шундай хулосага келиш мумкин: Ўрта Осиё икки дарё оралиғида мавжуд бўлган давлатлар Турк ҳоконлиги ва Ғарбий Турк ҳоконликлари таркибига қўшилиб олингунига қадар VI-VII асрларда ўз ҳолича ривожланганлар. Турк кўчманчи давлатлари учун хос бўлган баъзи бир белгиларни ўзида сақлаб ва уларни деҳқончиликка оид хўжалик тарзига мослаштириб, давлатчилик Ўрта Осиёнинг қадимий анъаналари ва янги турк – кўчманчилар томонидан келтирилган анъаналар асосида симбиоз ҳарактер касб этади. Бунда сиёсий иттифок, Ўрта Осиёдаги мустақил ва ярим мустақил мулкларнинг федерацияси шаклланади. Бунинг натижасида Ўрта Осиё халқлари узоқ вақт мобайнида Қутайба бошчилигидаги араб қўшинларининг олға силжишини тўхтатиб туришга муваффақ бўлдилар.⁵⁸

⁵⁷ Степи Евразии в эпоху средневековья //АС. –М.1981.С.30.

⁵⁸ Баратова Л. Турк ҳоконлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро лоқалари //Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. - Т.:2001.-Б.58-59.

ХУЛОСА

Демак, манбаларга кўра Марказий Осиё минтақасида ўтмишда Бактрия, Хоразм, Сўғдиёна, Парфия, Паркана, Шош каби қадимий давлатлар мавжуд бўлиб, улар аниқ минтақада хўжалик юритишган ва ҳарбий жиҳатдан ўз чегараларини қўриқлашган, танга (пул), тамға ва байроқларга эга эди.

Милоднинг дастлабки асрларида қарор топган Кушон, Эфталлийлар давлатлари ҳам ўзларининг куч-қудрати билан ажралиб турганлар. Бу даврда Шарқни Ғарб билан боғлаб турган Буюк Ипак Йўли марказида жойлашган Турон – Мовароуннаҳрда турли мамлакатларнинг вакиллари савдо-сотиқ, ишлаб-чиқариш, илм-фан асосларини ўрганиш билан машғул бўлишган. Турк хоқонлиги даврида эса ҳудуддаги давлатлар нисбатан озод ва эркин фаолият юритишган. Ҳокимиятни мустақил бошқариш юксак даражада бўлган. Ҳар бир уруғ, эл ва шахснинг тенглиги давлат томонидан ҳимоя қилинган. Давр ўтиши билан турли уруғ, қавм ва элатлар ўзаро бирлашишган, мустақил халқлар ҳам пайдо бўлган. “Турк” атамаси ва туркий халқлар ана шу жараёнда вужудга келган.

Жаҳонда ҳозирги даврда 24 та туркий давлат мавжуд бўлиб, уларда 200 млн. дан зиёд туркий тилли миллатлар вакиллари яшашади. Турк, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, озорий, тува, ёқут, уйғур, татар, бошқирд жумласига киради. Кўҳна Туронзаминида истиқомат қилаётган тожиклар билан туркий (ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ) лар шу даражада яқинки, уларнинг тилларидаги айрим тафовутларни ҳисобга олмаганда ажратиш жуда қийин. Бу минтақа халқлари тарихи, дини, маданияти ва маънавияти муштаракдир. Бу минтақа халқлари бутун Марказий Осиёни Ватан деб билиб, қўлни-қўлга бериб, бир ёқадан бош чиқариб, истиқлолни ҳимоя қилишлари шарт. Фақат шу йўл билангина бугунги иқтисодий қийинчиликлардан тезроқ қутулиб, ривожланиш сари қадам янада жадаллашади.

Марказий Осиё мамлакатлари географик жиҳатдан бир-бирига яқин ва туташ жойлашган. Кўп миллионли аҳоли тарихан ягона тақдирга, бир-бирига уйғунлашиб кетган дунёқараш ва анъаналарга эга. Минг йиллар мобайнида маънавий, маданий, ахлоқий, диний муштараклик ҳам мавжуд.

Бу мамлакатларда аҳоли жойлашиши ҳам ўзига хос. Масалан ҳозирги Тожикистоннинг 23% аҳолисини ўзбеклар ташкил этади. Қozoқлар ва туркманлар ҳам анча салмоқли ўринда туради. Қozoғистоннинг айрим вилоятларида (Шимкент ва бошқа), Қирғизистоннинг Ўш, Жалолобод, Туркманистоннинг Тошховуз, Туркманобод вилоятларида асосан ўзбеклар яшашади. Ёки аксинча, Ўзбекистоннинг айрим вилоятларида туркманлар ва тожиклар истиқомат қиладилар.

Минтақа халқлари азалдан бир оила фарзандларидек аҳил яшаб келишмоқда. Зеро, мазкур минтақада осойишталик, тараққиёт ва салоҳият учун кураш замирида миллий маданиятлар янада уйғунлашади, тарихий қадриятлар тикланади, халқлар ўртасидаги дўстлик ва қардошлиқ ришталари тобора мустаҳкамланиб бораверади.

Бугунги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётнинг бош омили сифатида минтақада этник барқарорлик, яхши кўшничилик руҳида яшаб келаётган халқларнинг янада яқинлашиб, муносабатларининг ижобий мазмунга эга бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, энг муҳими, интеграция жараёнларининг ижобий ривожини минтақада этник тараққиётни таъминлаш билан бир қаторда, ҳозирги даврдаги глобал муаммо — минтақавий хавфсизликни ҳам таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Минтақада бозор муносабатларига асосланган ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт республикаларда туб миллатлар манфаатлари билан бирга, барча этник гуруҳларнинг ижтимоий манфаатларига ижобий моҳият касб этаверади.

Ўлка халқларига хос бағрикенглик тамойили ўзаро яхлитликни

таъминлаш билан бирга, мазкур давлатларни жаҳон ҳамжамияти билан интеграциялашув жараёнларининг ривожини ҳам таъминлайди.

Умуман олганда, Марказий Осиё минтақасини тарихий-этнографик тавсифлаш жараёнида мазкур ҳудудда яшаб келаётган халқлар тарихи, этногенези, анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар хусусиятларини теран ўрганишга ҳамда минтақанинг жаҳон цивилизацияси ривожига тутган ўзига хос салоҳиятли ўрнини кўрсатиб беришга ёрдам беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Каримов И.А. Туркистон умумий уйимиз. Т. 1995.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Т., 2008.
3. Абдурахимова Н. Ўзбекистон Россия империяси таркибида. // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т. 2001.
4. Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Бизким ўзбеклар... Т., 2001.
5. Абдулаҳад Хўжаев, Комилжон Хўжаев. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Т., 2001.
6. Авеста – избранные гимны. Перевод в авестинского и комментарии проф. И.М.Стеблин – Каменского. Душанбе. 1990.
7. Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Т. 2007.
8. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. Т., 2007.
9. Баратова Л. Турк хоқонлиги ва унинг Ўрта Осиё давлатлари билан ўзаро алоқалари // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т. 2001.
10. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 1961.
11. Большой иллюстрированный справочник. Страны и континенты. М. 2005.
12. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Книга первая. Душанбе, 1989.
13. Геродот. История в девяти книгах. Книга III. Пер. Стратановского Г.А. М., 1964.
14. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар. Т. 2007.
15. Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. ГРВЛ. М. 1980.
16. Дониёров А.Х, Бўриев.О, Аширов А.А. Марказий Осиё халқлари

- этнографияси, этногенези ва этник тарихи.Т.,2011.
17. Жабборов И. Жаҳон этнологияси асослари. Т., 2008.
 18. Жабборов И. Узбек халқи этнографияси. Т. 1994.
 19. Зиётов З. Шумерлар ва Турон қавмлари. Т.,2012.
 20. История Киргизской ССР. Фрунзе, 1984.
 21. История таджикского народа. Т. 1. М., 1963.
 22. Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования // История таджикского народа. Т.1.-М.1963.
 23. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА. №73. – М-Л., 1959.
 24. Мурзаев Э. Узоқ Осиёда. XIX-XX асрларда Ўрта ва Марказий Осиёни ўрганиш тарихидан очерклар. Т., 1960.
 25. Нарзулла Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари.Т.,2008.
 26. Народы Средней Азии и Казахстана. М.1962.
 27. Нурмухаммедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Краткий очерк истории с древнейших времен наших дней. .1971.
 28. Поляков С. П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана.- М.1978.
 - 29.Распопова В.И. Согдийский город и кочевая степь в VII-VIII вв. // КСИА. Вып.122,-М.,1970.
 - 30.Соколов С.А. Духовная культура. Религия. Религиозная система зороастризма. // История таджикского народа. Т. 1. М., 1963.
 - 31.Степи Евразии в эпоху средневековья //АС. –М.1981.
 - 32.Страны и народы. Научно-популярное географо-этнографическое издание в 20-томах. Таджикистан. М.1984.
 - 33.Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. Струве В.В. Родина зороастризма. // СВ. V. 1948.

34. Усмон Турон. Туркий халқлар мафкураси.Т., 1995.
35. Уйғур тили. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси.Т..IX.Т.,2004
36. Ходжайов Т. К., Ходжайова Г. К. Узбек халки антропологияси ва этник тарихи.Т. 1995.
37. Ширинов Т. Қадимги Бактрия подшолиги. “Катта Хоразм” (эрамизгача бўлган VII-VI асрлар) // Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. Т.2001.
38. Этническая история народов Азии, Сборник статей. М., 1972.
39. Гуломов Р., Ваҳобов Н., Баратов Р, Маматкулов М. География 7-синф учун дарслик 4-нашр. Т,2013.
40. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. Терма парчалар.Т., 2008.
41. Қориев М. Ўрта Осиё табиий географияси. Т., 1968. Средняя Азия. М., 1969.

МУНДАРИЖА:

КИРИШ.....	3-8
ТУРОНЗАМИН ҲУДУДИНИНГ НОМЛАНИШ ТАРИХИ.....	9-22
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ АНТРОПОЛОГИЯСИ ВА ТИЛЛАРИ ХУСУСИДА.....	23-35
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНИ.....	36-45
ХУЛОСА.....	46-48
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	49-51